

שלום רוזנברג ואורי גרשוביץ'

ספר אדרת האמונה
לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי
השער הראשון

הדפיס בהודו

דעת

כתב נט דפילוֹסופיה יהודית וקבלה

A JOURNAL OF JEWISH PHILOSOPHY & KABBALAH

חוברת מס' 49

קיץ תשס"ב



הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

שלום רוזנברג ואורי גרשוביץ'

ספר אדרת האמונה לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי השער הראשון

במאמרנו זה אנו מביאים לפני הקורא את השער הראשון של אדרת האמונה לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי.¹ ספר זה מיוחד במינו הוא, ודן על שאלת האמונה מפרספקטיבה בלתי מקובלת בדורותיו. נקודת המוצא שלו היא העובדה שההוכחות האנליטיות יעילות במדע ורק בחלק הכללי והיסודי ביותר של הפילוסופיה, ולא בחלקים המתקדמים ביותר שלה. מכל שכן שאין הדרך הרציונלית יכולה להביא אותנו אל אמיתויות התורה. הילכך, עלינו לחפש דרכים אלטרנטיביות וצורות דיון והוכחה חדשות. ר' אליהו מפתח בספר זה גישה שניתן לכנותה פרגמטיסטית. בלשון האריסטוטלית של תקופתו, על השכל המעשי להמשיך מאותו מקום בו ראה השכל העיוני דרך ללא מוצא. גישה פרגמטיסטית זו היא, כאמור, יוצאת דופן בהגות היהודית בימי הביניים, וודאי במאה הי"ד. עם סיום פרסום הספר נדון אי"ה במכלול הרעיונות שבו.

החלק הראשון של אדרת האמונה הוקדש לבירור מושג "אמונה" ומהות האמונה. חלק זה מהווה מעין בסיס תיאורטי כללי (הצבת מסגרת) לדיון פרטני בתכנים של האמונה הישראלית בשני החלקים הבאים של הספר.

למהדורה זאת השתמשנו בשני כתבי-היד של החיבור שיצוינו באפאראט ככ"י א וכ"י

ב:

- א. פירנצה 494, 495, סימניהם במכון לתצלומי כ"י, ס' 19169, 19170 בהתאם.
 - ב. ברלין 934, סימנו במכון לתצלומי כ"י ס' 1864. בכ"י זה, חסרה ההתחלה, וכן יש לקונות בכמה מקומות באמצע. אולם הוא משלים את מה שחסר בכ"י א בחלק השלישי, בעיקר הפרקים נגד הנוצרים שנמחקו ללא ספק בגין הצנזורה.
- מהדורתנו מושתתת על כ"י א. שמרנו על מבנה העמוד ואורך השורות של כה"י. ההוספות מכ"י ב סומנו על ידי סוגריים < >, גם אחרי הכנסתן שמרנו על מספור השורות על פי כ"י א. התיקונים ההכרחיים שהכנסנו לטקסט במקרים ספורים, סומנו על ידי אריחיים. כדי להקל על הקורא הכנסנו פיסוק, וכמו כן לפעמים ציינו בגרשיים את ההבדל בין שימוש ואזכור כשהיה מקום לטעות. לא ציינו באפאראט את ההבדלים הנובעים מקיצורי מילים או ראשי תיבות, ולא את השינויים בכתיב מלא וחסר אם לא שינו את משמעות המלים. כמו כן לא הכנסנו באפאראט שינויים בדרך המספור, אם מדובר על מספרים או אותיות.

* תודתנו לקורא האנונימי ולהערותיו המחכימות. העבודה נתמכה ע"י קרן הזכרון לתרבות יהודית בניו-יורק.

1 על ראב"א וחיבוריו ראו ש' רוזנברג, 'מפגש פילוסופי בירושלים בסוף המאה הארבע-עשרה', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 417-427; ש' רוזנברג, 'ספר הגיון לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי', דעת, 1 (תשל"ח), עמ' 63-64.

הוספנו למהדורה הערות מספר שמטרתן להקל על הקורא את הבנת הטקסט. אכן, הטקסט מלווה באפאראט מדעי, במראי מקומות ובהערות.

1 > א זה הספר חברו הפילוסוף המעולה רבנו אליהו הירושלמי איש האלהים, וקראו ספר אדרת האמונה

השער הראשון באמונה ויש בו פרקים:

פרק א' על כמה פנים תאמר האמונה בלשון העברי ואי זהו הראשון שבהם.

פרק ב' בכמה פנים תאמר האמונה הנאמרת על דרך הכוונה הראשונה. 5

[פרק ג' במדת האמונה ושכנגדה]

פרק ד' בזכרון הדברים המכשירים את האמונה.

פרק ה' מהו הקודם באמונה האם מפי הקבלה או מפי הראייה בדרך וְפָתָה.

פרק ו' בזכרון מה שיש בספרי הקודש משני אלה הענינים.

פרק ז' בביאור כי השם רצה שיסמך היהודי דיעותיו על הקבלה.

פרק ח' בהכרעת הספק בזה. 10

פרק ט' בביאור מאי זה דרך יאות וכשר ליהודי שיעשה העיון והחקירה.

פרק י' בביאור כי האמונה מדרך הקבלה יש בה די לתת ההצלחה האחרונה אל היהודי.

פרק י"א בכלל בזכרון הדברים הפרטיים באמונה לכמה כללים הם שבים.

פרק י"ב בזכרון האמונה הישראלית דרך כלל בענינים ההם הכלליים.

פרק י"ג בחלוק שבין אותם הכלליים מדרך עשות הבחינה והראייה. 15

פרק י"ד בדרך הדרישה הראוי לעשותה באלו הענינים כפי המקום הזה

והתחלותיה כי הם המפורסמות.

פרק ט"ו בחלוק המפורסמו' למיניהם והשיבם אל המפורסמו' הראשו' והמאוחרות.

פרק ט"ז בקיום המפורסמות הראשונות וענינם.

אלו הם כלל פרקי שער האמונה, ואנחנו באים מעתה בביאור 20

בכל פרק ופרק והתחלתם מן הפרק הא' והוא הפרק אשר יתבאר

בו על כמה פנים תאמר האמונה בלשון העברי.

הפרק הראשון ונאמר כי האמונה בלשון העברי תאמר בכלל

על ג' ענינים: הענין הא' הוא יחס האמת אל המאמ'

6 בהשוואה לגוף הטקסט חסר ברשימת הפרקים הזאת פרק ג' "במדת האמונה ושכנגדה". הוספנו אותו וממילא המספור החדש בהתאם. נציין גם שאין זהות בין ניסוחי שמות הפרקים ברשימה כאן ובגוף הטקסט.

23 הפרק הראשון: פרק זה עוסק כפי כותרתו במשמעויות שונות של מושג האמונה. ראב"א מבחין שלוש משמעויות: א) היחס הסובייקטיבי של האדם אל הנאמר: "יחס האמת אל הדבר המוגד ושקייטת הנפש עליו והוראתה כי המציאות מסכים אליו" (בב, 7-8); ב) סדר ויושר במעשים; ג) קיום הדבר.

24 על ג' ענינים: ראו ש' רונברג, 'מושג האמונה בהגותו של הרמב"ם וממשיכיו', ספר משה שוורץ (בעריכת משה חלמיש), ספר השנה של אוניברסיטת בראילן, כ"ב-כ"ג, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 389-351.

24 הענין הא': השוו דיונו של ראב"א על מושג האמונה לדבריו של רד"ק בספר השרשים (שורש אמ"ן), ניר-ירוק תשי"ח, עמ' 20-21.

24 המאמ': המאמת ואולי המאמר. קטע זה מוסבר שוב באופן ממצה בתחילת פרק ב' (בב, 7).

- <1ב> והענין הב' הקיום וההשארות על ענין אחד. והענין הג' הוא הסדר והיושר בפעולות. אמנם היאמר אמונה ליחס האמת אל המאמ' הוא המפורסם בשם האמונה. ומזה הענין אמר ויאמן העם, כלומר נכנס בלבם ונצטייר, כי דברי משה היו אמתיים לא כחזבים. ועל שכנגדו אמר והם [!] לא יאמינו לי, כלומר לא ייחסו האמת אל דברי אבל יכזיבוני ויאמרו לא נראה אליך י"י כאשר אמרת. 5 ואמנם היאמר האמונה על הסדר והיושר במעשים אמר בזה הענין אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא. כי צדיק וישר הוא פירוש אל אל אמונה ואין עול, כפי הדרך הנבואיי במליצות השיריות לאמר שתי מליצות שלמות הצורות שאחת שלמותה בכופות שהשנית שלמ' פירוש לראשונה או מתחייבת לה. והיאמר האמונה על הקיום וההשארות אמר ותקעתי יתד במקום נאמן, כלומר במקום קיים ובלתי מתמוטט. ומזה נאמר חלאים [!] רעים ונאמנים ר"ל רעים וקיימים תמיד. ומזה הענין אצלי נאמר אל משה ולאהרון יען לא האמנתם בי להקדישני. וזה כי להיותו במובן ממנו במשמעות ראשון אשר יקרא כפי המפורסם חסרון אמונה ובעליו כופר, זה לא יתכן בשום פנים. וראיית זה מדרך החזקה ומדרך הראייה. אם מדרך החזקה הוא כי [איך] יאמן במי שיאמ' לפרעה התפאר עלי ואמר לעם עמדו ואשמעה מה יצוה י"י לכם שלא יאמן בזאת. וכי היה נתינת הסלע מים, קשה מכל האותות והמופתים שנעשו על ידו עד עתה, אבל כמעט שזה לא כלום בערך אל אותם. ואם הראייה, זה מתוך מעשה משה ע"ה כי נאמר בו כי הוא אסף את העם אל פני הסלע, ואיני יודע, אם לא היה מאמין כי בדברו אל הסלע לעיני העם יתן הסלע את המים למה אסף את העם אל פני הסלע, כי זה היה התול בלי ספק. ולפי' הדברים ברורים כי הוא אסף העם אל פני הסלע לדבר אל הסלע ככל אשר צווה. ואמנם החטא היה על זה הדרך, השם אמר לאסוף העם אל פני הסלע וכאשר יאספם אל פני הסלע ידבר אל הסלע לתת מימיו. וא"כ 25 הוא צווה לעשות ב' מצוות תכופות זו אחר זו. האחת לאסוף את העם

16 אידן אץ

3 שמ' ד לא, 4 שם ד א, 5 שם 7, 8 ד' לב ד, 10 ישע' כב כג, 12 דב' כח נט, 13 במד' כיב, 16 שמ' ח ה, 17 במד' ט ח.

- 9 בפופות: כנראה הכוונה שאחת משועבודת לשנייה, כפי שהוסבר בטקסט, ושמה יש לגרוס "בתכופות", כמו להלן בשור' 26 ובעמ' 2 שור' 2.
15 דרך החזקה ודרך הראייה: ראו להלן בהתחלת פרק ד. המונח חזקה בהקשר הזה לקוח כנראה מושפם והלהלכות, ובייחוד מהמושגים חזקת הנביא וחזקת המלך בהם משתמש הרמב"ם.

- 2א) אל פני הסלע והב' לדבר אל הסלע לעיניהם. וכפי שלימותם ומעלתם
ראוי היה להם שלא להפסיק בין ב' אלו המצות התכופות בדבר הרשות, לפי
שהקדמת הדבר אשר הוא רשות על הדבר אשר הוא מצוה, וכ"ש על המצוה
בשעתה, הוא פגם בכל אדם, וכ"ש במשה. וזהו אשר עשה אותו, כי כשאסף את
5 העם אל פני הסלע היה עת לדבר אל הסלע כמצוה, והוא הקדים על הדבור
אשר היה מצוה הדבור אשר היה רשות. ונחשב להם זה לעון כי גנות היה על כל פנים,
ואעפ"י שכונתם בו היתה לטובה, אלא שלא היה זמנו עובר, כי התוכחה ההיא כל כך
היה איפשו' לו שיאמ' אותה אחר עשות המצוה כמו שאמרה מקודם. ולפיכך
לא היה להם ראוי שהם יקדימו הדבור ההוא אשר היה רשות על הדבור
אשר היה מצוה וזה היה החטא. וזה הוא ענין שח בין תפלה לתפלה. ולפיכך
10 נענשו כשהוסר מהם אפשרות קיום המצוה התכופה, והוא שהקדים הסלע
לתת מימיו קודם שידברו כדי שלא ידברו כי עתידים היו לדבר, וכונתם
היתה לדבר אלא שהקדימו הרשות. ולפי שהקדימו הרשות על המצוה בטלה
המצוה מידם כדרך שכר עבירה עבירה. והיה א"כ פירוש יען לא
15 האמנתם בי להקדישני לא עשיתם הקיום בדברי להשים הדבור אל הסלע תכף לאסיפת
העם לפני הסלע אבל הפסקתם בין ב' המצוות בדבר הרשות ובדבר
שהיה צורך עצמכם. והקודם מאלו הפנים השלשה בשם האמונה
הוא הנגזר מן האמת, והוא הצדקת הנפש בדבר המוגד ויחס אליו תואר
האמת וכוזה הוא מפורסם. והקיום יאמר לו אמונה, וכן הסדר יאמר לו
20 אמונה, לפי שהם מתיחסים לדבר אשר יאמר לו האמונה תחלה, והוא
האמתת הדבר והצדקתו. וזה כי האמת הוא סדר קיים, לפי כל סדר מצד
שהוא סדר הוא אמונה, וכל קיום, מאשר הוא קיום, הוא אמונה. ובכל
אחד מאלו הפנים יש למה שכנגדו שם תמים יורה עליו, אלא כי לשנים

4 במשה] כאן מתחיל ב / 5 היות] הוא ב / כמצוה] במצוה ב / 6 מצוה...היות] ליתא ב / 7 התוכחה] התם התוכחה ב / 9 היות להם] ליתא ב / שהם יקדימו] להם להקדים ב / הדבור] הדבור הדבור מחוק א / 10 וזה] הרי ב / ענין שח] בענין שדך ב / 12 היות היה ב / 13 היתה] היה ב / ולפי שהקדימו הרשות] ליתא ב / 14 כדרך] כדיר מחוק כדרך א / 15 בי להקדישני] ליתא ב / כדברך לדבר ב / אל הסלע] ליתא א / 16 ובדברך ובדבור ב / 18 מן האמת] מהאמת ב / אליה] אליה ב / 22 סדר ב נחתך.

10 סוטה מד ע"ב, 14 אבות ד ב / במד' כ יב.

- 6 הדבור אשר היה רשות: דהיינו "שמעו נא המרים" (במד' יט י').
11 ...שהקדים הסלע לתת מימיו...: נביעת המים לא היתה לפי זה תוצאה של הכאת הסלע כלל. המים
נבעו אחר ההכאה אבל כתוצאה של אמירתו של משה "שמעו נא המרים".
23 שם תמים: על מונח זה ראו ש' רוזנברג, 'ספר ההגיון לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי', דעת, 2-3
(תשל"ח ט), עמ' 128. שם תמים הוא כנראה שם חדר-משמעי, לעומת השם המוסכם והמושאל
דלהלן. במקורות ימי הביניים נתפס השם המוסכם כחד-משמעי (על תורת השמות ראו ש'
רוזנברג, 'תורת השמות בפילוסופיה היהודית בימי הביניים', עיון, 27 (תשל"ז), עמ' 105-144). כפי
שניתן להיווכח בהמשך (פרק ה), ראב"א סובר שבשדה הסמנטי של מלה יש משמעות ראשונית
אחת "קודמת" (7א, 4), כדבריו: "ותהיה אם כן האמונה כפי זאת הבחינה תיאמר בקדימה" (7ב,
6). לפי ראב"א, למשמעות ראשונית יש חשיבות מיוחדת כדי להבין את דברי ה'. והשוו להלן
(7א, 11-12).

- מהם שמות מוסכמים ולשלישי שם מושאל. וזה כי האמונה אשר תאמר
 25 על הצדקה כדבר יוחס אליו האמת, לשכנגדו, והוא הכזבת הדבר ויחס
 אליו השקר והכזב, יאמר לו הכחשה והכפירה. והאמונה הנאמרת
 על ההתחלה אשר יבוא ממנה הצדק והיושר מצד שהיא התחלה יבוא ממנה
 <ב> הצדק והיושר, ושכנגדה הוא עשות המעשים לא על דרך צדק ולא על דרך ישר
 יאמר לו עול. ואמנם האמונה הנאמרת על הקיום וההשארות על ענין אחד
 אין לשכנגדו שם מוסכם יורה עליו אבל יורו עליו בהשאלה והוא אשר יקרא
 5 בעליו הפכפך ויהפך ללב פרעה, הפככם.
 פרק ב' על כמה פנים תאמר האמונה הראשונה ומה שכנגדה.
 וכאשר היתה האמונה נאמרת ראשונה על יחס האמת אל הדבר
 המוגד ושקיטת הנפש עליו והוראתה כי המציאות מסכים אליו, ושאר הפנים
 אשר יאמר להם אמונה מדרך היחס אל זה הענין, נאמר בענין הזה, ואשר
 10 נאמר אותו עתה, הוא כי כמו שהיתה האמונה סתם תאמר על פנים וא' מהם
 מפורסם בו, וכאלו הוא אשר יאמר עליו שם האמונה בהסכמה, ושאר העניני'
 אשר יאמר להם אמונה יאמר זה להם בהשאלה, נאמר כי כן הענין הזה אשר
 יאמר לו אמונה בהסכמה קרה לו שהוא יאמר על ב' פנים כוללים ומיוחדים.
 והפנים הכוללים אשר יאמר להם שם האמונה בכללות הוא הצדקת כל
 15 הגדה וספור יהיו מה שיהיו, הן בדברים מעשיים הן בדברים עיוניים.
 ואחר כן נעתק בין אנשי הדת מאותו הכוללות אל היחוד ושב בין אנשי התורות
 כאלו הוא שם מוסכם מונח להורות על הצדקת הדברים התוריים, וכזה הדרך
 שב שם הכפירה בין אנשי התורות מן הכללות אל היחוד. ואחר היותו מורה
 בכללות על הכחשת כל דבר מוגד יהיה מה שיהיה, שב מורה ביחוד על
 הכחשת הגדה וספור תוריי, עד שהיה שם 'מאמין' כאלו הוא מוסכם על
 20 האיש אשר יצדיק בתורה, ושב 'כופר' כאלו מוסכם על המכזיב שום
 הגדה או ספור תוריי, על שזה הצד המיוחד ימצא בלשון העברי מיוחד
 ויותר מיוחד. וזה שהאמונה בלשון העברי כפי הענין התוריי יאמר
 בכללות על הצדקת הגדות התורה וקיום מצוותיה. וביותר מיוחד על
 25 אשר יורה כי יש אלוה. אמנם שהאמונה כפי הענין התוריי יאמר בכללות
 על הצדקת מה שמכוון להצדיקו ועשות מה שמכוון בו שיעשה המצוות

2 על) שוב מופיע ב דרך) ליתא (פעמיים) ב / ישר) אשר ב 4 לשכנגדו) לכשנגדו ב / בהשאלה) בהשאלו ב / יקרא) יקרה
 א 5 (לב) לב א / הפככם) הפכס ב 6 האמונה הראשונה) ליתא ב 7 היתה) היתה היתה ב / על) אל א 9
 מדרך) אמנם יאמר להם אמונה מדרך ב / ואשר) כאשר ותיקן בשוליים א 10 כן) ליתא ב 14 להם) עליהם ב 15
 יהיו מה שיהיו) יהיה מה שיהיה ב 16 הכוללות) הכללות ב / היחוד) יחוד ב 20 הכחשת) ב נתחך.

5 הפכפך עפ"י משלי כא ח / שמי' יד ה / הפככם — ישע' כט טז

- 3> <ממצוות עשה וממצוות לא תעשה, זה יתבאר ממאמ' החכם והוא זה דרש ר' שמלאי: תרי"ג מצוות נאמרו לו למשה בסיני בא דוד והעמידן על י"א בא ישעיה והעמידן על שש ובסוף בא עמוס [!] והעמידן על אחת וצדיק באמונתו יחיה. אם כן האמונה כוללת תרי"ג מצוות, וגלוי כי תרי"ג מצוות על ב' חלקים, עיוניים ומעשיים, וא"כ האמונה כפי זה הוא הצדקת עיונות התורה וקיום מעשיה. ורצוני בהצדקה ההשלמה לאומ' במאמרו וההודאה לו במה שיאמר אותו בלי חשד וזרהור אחריו. והכפירה כנגד זה, וזה שהוא יאמר כופר על אשר יאמר כי אין אלוה ויאמר כופר על כל מכחש עיונות התורה ומבטל מעשיותיה, אלא שאשר יכחש במציאות אלוה הוא כופר ומכחש אצל כל האומות כולם ואולם המכחש [עיונות] התורה ומבטל מעשיותיה בדרך הבזיון וההקל הוא כופר אצל אנשי התורה ההיא. ואין כח האמונה בזה כח הכפירה כי האמונה כפי זה האופן הב' לא ישלם הגדתה ותאר אותה אל האדם עד שיאמין בכל מה שתצצה התורה שיאמין בו ויקיים מן המעשים כל מה שתצווהו התורה שיקיים אותו. ואולם הכפירה תצדק על האדם כשיכפור ויכחש באיזה שיהיה ממדעי התורה והגדותיה, או שיקל ראש באיזה מצוה אחת שתהיה ממצוות התורה. ולפיכך האמונה והכפירה הם סותרים לא הפכיים, ואמנם האמונה כפי זה הצד והכפירה כפי הצד הראשון הם הפכיים, כי שניהם כוללים. וזה שאשר יכחש ויאמר אין אלוה הנה הוא חולק על כל ספור התורה ומדעיה ומבטל כל מצוותיה משורש. ולפיכך אמרו החכמים כי המודה בע"ז הוא כופר בכל התורה כולה. ואיפש' לומר כי כל כופר הוא הפך המאמין לפי שהוא אי אפשר שיכחיש בדבר מספורי התורה או שיבטל ממעשיותיה

1 ממצוות] במצוות ותקן בשוליים א 2 [דרש] שוב מופיע ב / בסיני] מסיני ב / [העמידן] העמידו ב 3 [העמידן] העמידו ב 8 כי אין שאין ב 9 מכחש עיונות] המכחש עיונות ב 10 [כל] ליתא ב / [ואולם] ואמנם ב / [עיתות] עיונות א, עיוניות ב 13 / [ותאר] ותאר ב 14 שיאמין] שיאמן ב / [מן המעשים] מהמעשים ב 17 ולפיכך האמונה] לפי שהאמונה א / [סותרים] סותרים ב 19 [אלהים] אלהים ב / [חולק] חלק ב 21 [כולה] ליתא א / ואיפש' לומר ב ואפשר לומר ואפשר לומר ב 22 מספורין מספר ב

2 תרי"ג...יחיה — מכות כג ע"ב והלאה (באופן מקוטע). 4 חבק' ב ד.

- 17 לפי שהאמונה והכפירה הם סותרים לא הפכיים: ראב"א מסדר את הקטגוריות הדוקססטיות (האמונה והכפירה) לפי "ריבוע הניגודים" שבספר המליצה לאריסטו (19632-20a30). אם נשמור על מינוח שלו ("כפי הצד הראשון", "כפי זה האופן הב'"), יש לסדר את הקטגוריות כדלקמן: הכפירה, — — — האמונה₂

הכפירה₂ — — — האמונה₂

האמונה₂ היא האמונה הישראלית הכוללת תרי"ג מצוות, הדרושת "הצדקת עיונות התורה וקיום מעשיה". כנגד האמונה הזאת ישנן כפירות משני סוגים: כוללת, דהיינו הכחשת כל עיוניות התורה וביטול כל מעשיה, וזוהי הכפירה₁; והכפירה₂ היא הכחשה "באיזה שיהיה ממדעי התורה והגדותיה" או ביטול מצווה אחת ממצוותיה. הכפירה₂ היא האמונה₂ הם "הפכיים", הכפירה₂ והאמונה₂ הם "סותרים". את הכפירה בקיום האלוה מזהה ראב"א עם הכפירה₁, שהיא הפכית לאמונה₂.

- 20 המודה בע"ז הוא כופר בכל התורה כולה: השור רמב"ם, מו"צ ח"ג כט, בסוף הפוק.

- בדרך הקל הראש אלא והוא כופר ביסוד הראשון. והדרך הזה יותר נראה, והוא שיהיו האמונה והכפירה הפכים לא סותרים, כי אלו היו סותרים היה כל א' מהם צודק על האדם תמיד, ולא היה נמלט שום דבר מהיות או כופר או מאמין, ואין הענין כן, כי האבן והתינוק אין אחד מהם לא כופר ולא מאמין. גם גר תושב וחסיד האומות הם ממוצעים ביניהם כי אינם בגיעול הכופר ובהרחקתו, ולא באהבת המאמין ובהקרבתו. פרק ג' במדת האמונה ושכנגדה. ומבואר כי היות האדם מצדיק ומשלים לאומר במאמרו או מכזיב וחולק עליו הם פעולות ושלימות אחרונות, וכל פעולה ושלימות אחרון יקדם לו באדם תכונה, היא שלימות ראשון שהיא התחלה לשלימות האחרון ההוא, ולפיכך לפעל האמונה ושכנגדו תכונות ראשונות קודמות להם שהם התחלות אליהם. והתכונות הראשונות כחי על ב' פנים, מהם צורות ומהם עניינים בצורות. ובכלל אם נפש ואם עניין בנפש. ומבואר בנפשו כי התכונה שבאדם אשר היא שלמות ראשון לפעל האמונה והכפירה אינה נפש אבל היא שום תכונה בנפש. והתכונות שבנפש שהם התחלה לפעולות בחירות נקרא אותם מדות. ולפי יש שם מדה שתקרא אמונה. והעניין בה כעניין [בהרבה] מן המדות שיקרא בהם השלמות הראשון בשם השלמות האחרון. במשל, כי הענקת הצריך במה שצריך יקרא 'רחמים'. והתכונה הנפשית המביאה לאדם שיעשה זה הפעל יקרא ג"כ 'רחמים'. וכן הצדקת הדבר והשלים לאומר בו יקרא 'אמונה' והתכונה שבנפש המביאה אל זה הענין יקרא 'אמונה'. ונאמר כי הענין במדת האמונה כמו שהוא בכל מדה דרך כלל, כי כמו שבסוג כל מדה ב' קצוות מקבילות והממוצע, כן הענין במדת האמונה. ומשל זה כי מדת הגבורה הקצה האחד ממנה הוא אשר ימסור את נפשו על כל מלחמה שתזדמן כיצד שתהיה בעוצם וכיצד שידומן. והקצה האחר ממנה הוא אשר לא ימסור עצמו לשום מלחמה תהיה מה שתהיה וכיצד שתהיה. והממוצע ביניהם הוא אשר ימסור עצמו למלחמה הראויה בשעור הראוי כפי הראוי.
- כך הענין במדת האמונה כי כבר יהיה באדם תכונה נפשית תביאהו להודות ולקבל כל מה שיאמר לו וישלים לכל מי שיאמר יהיה מה

23 בדרך] אפי' א' בדרך ב 24 שיהיו שיהיה ב / כי אלו כאלו ב
 25 דבר] אדם ב, אדם ותקן בשוליים א 26 או כופר] כופר א / כן ליתא א / לא] ליתא א
 1 תושב] ותושב ב 10 לפעל] לפועל ב 12 מדות] מדה ב 13 שתקרא] שתקרה ב / בהרבה] במרבה א, הרבה ב / מן המדות] מהמדות ב 17 שבנפש] בנפש ב 18 אמונה] והתכונה בנפש המביאה אל זה הענין יקרא אמונה ב פעמים 19 הממוצע] ואמצע ב 21 את נפשו] עצמו ב 26 להודות] להורות א / מה] מי ב

- 11 תכונה בנפש: השוו רמב"ם, מו"נ ח"א נב, בתרגומו של שמואל אבן תיבון: "ואין הכדל באמרך הנהור מחטא, או אמרך הרחמן, כי כל מלאכה וכל חכמה וכל מדה חזקה, היא תכונה בנפש". השוו גם שמונה פרקים, פרק ד.
 19 כל מדה ב' קצוות: ראו רמב"ם, משנה תורה, הלכות דעות פ"א ה"ד.

- 4א < שיהיה. והפך זה והוא שיהיה האדם בעניין שהוא לא ישלים לשום אומר מה שיאמר אותו יהיה האומר מי שיהיה ריהיה מאמרו איזה מאמ' שיהיה עד שאפי' אמ' משה רבינו כי הכל יותר גדול מהחלק, יכזיבנו או יחשוד במאמרו זה ויהרהר אחריו, אולי איננו כן כמו מה שאמר. והממוצע ביניהם הוא שיהיה האדם בעניין
- 5 יאמין וישלים למי שאין שם מביאים לחלוק עליו במה שיאמר אותו ממה שאין שם מביאים לחשוד בו, וכ"ש שיש מביאים שלא לחלוק ויכחיש או לא ישלים, אבל יחשוד במה שיש שם מביאים לחשוד. וכמו שבכל מדה הקצוות הם מגונות והממוצע משובח כן במדת האמונה. והשם במין ההוא ראוי שיונח לחשוב, לא לפחות המגונה. ולפי' כמו שלא יקרא המוסר עצמו כיצד שידמן גבור, אבל שוטה מתחייב בנפשו, כן ולא אשר ישלים איך שידמן יקרא מאמין ובעל אמונה. אבל האמונה ראוי שיתואר בה הצד המשובח הוא הממוצע. ואולם שני הקצוות באמונה, האחד יש לו שם בלשון מוסכם יורה עליו והאחר יורו עליו בהשאלה. וזה כי התכונה שבאדם המביאה להשלים לכל אומר יהיה [מין] שיהיה, במאמרו יהיה מה שיהיה, תקרא פתיות, אמר פתי יאמין לכל דבר. והאמנם התכונה שבאדם המביאתו שלא להשלים לשום אומר במאמרו יהיה האומר מי שיהיה, ויהיה מאמרו איזה מאמר שיהיה, אבל יהיה תמיד חושד בכל מה שיאמר לו, איך לזאת המדה שם מוסכם אבל יורו עליו בהשאלה ובשם בלתי נשלם כמו שיקרא לא מאמין, אמר בנים לא אמון בס' ויקרא בהשאלה קשי עורף וסרבנות ולב אבן והדומה להם.
- 20 פרק ד' בזכרון הדברים המכשירים. ולהיות מדת האמונה נודע בה המשובח מן המגונה בדברים המכשירים, נבאר מה הם הדברים המכשירים את האמונה. ונאמר כי אלו הדברים ואם הם רבים שבים לב', מהם במגיד ומהם בהגדה עצמה. ואשר במגיד שנים: הקבלה והראיה. והקבלה תהיה אם מיחיד אם מרבים, ויחיד יהיה אי זה אחד שידמן או יהיה יחיד מיוחד. והמאמין בהגדה מאי זה אחד שידמן הוא תחת הקצה אשר יקרא פתיות. ואולם היחיד המיוחד

1 שיהיה] שיהיה כל מה שיאמר יהיה מה שיהיה ב / האדם] אדם ב 3 כן ע"ה כי ב / יתרון ליתא ב / ויהרהר] ויהרר ב 6 אבל הרפים הבאים חסרים עד 9 א ב 14 מין מה א 18 נשלם] תמים ותיקן בשוליים א

15 משלי יד טו, 19 דבר' לב כ / קשי עורף עפ"י שמ' לב ט (וכן הרבה) / לב אבן עפ"י יחו' א יט, שם לו כו.

- 4-3 המשל בניו לפי שני עקרונות: האמת שבמגיד והאמת שבמוגד. הטענה כי "הכל גדול מהחלק" היא אמיתית ומשה נאמן. נראה להלן שחלוקה זאת מתאימה להכתנה שבין חזקה (נאמנות) וראייה (האמת שבדבר המוגד). וראו להלן בפרק ד.
- 6 מביאים: סיבות, ובהמשך (19, ב, 21) המביאים הם התנאים הממשיים המשמשים הקשר למצב אותו אנו באים לשפוט, וראו שם.
- 20 הדברים המכשירים: התנאים והעובדות המאששים את האמונה.
- 23 מהם במגיד ומהם בהגדה עצמה: השוו לשלושה מינים של אימות בספר ההלצה (הרטוריקה) של אריסטו (1-5, 1356a). השאלה, אם יש קשר בין משנתו של רבא"ל לספר ההלצה ופירושו דורשת עיון נוסף.

- 4ב> אשר ראוי שישלימו לו במאמרו הוא אשר יהיה למוגד אליו חזקה טובה במגיד. והחזקה הטובה תהיה בארבעה פנים: טבעית, חיונית, אנושית ואלהית. והחזקה הטובה הטבעית היא החזקה שיש לקרובים בקרוביהם כי לכל קרוב חזקה טבעית בקרובו שהוא אוהב אותו. ובכל אחד באלו בטבע בטחון באחר שהוא לא ירצה להזיקו ולרמות אותו ולא להונות אותו. וכ"ש הבן באביו כי לבן חזקה מוחלטת שיש לאביו אהבה בו ותארה וחשק בהצלחתו, ולכן יש חזקה טבעית לבנים באבותיהם שהם לא ירצו לרמותם ולא יתעסקו להזיקם בשום פנים. ולפי' יש לבנים להאמין אל אבותיהם במה שיאמרו אותו ויגידוהו להם כי הם הרגישו בו או שהוא קובל להם מאבותיהם. והחיונית היא החזקה הטובה שיש לאוהבם קצתם בקצתם כי האהבה שבין שנים הוא בטחון בכל אחד מהם שאין אחד מהם רוצה בהזק חבירו ובהונאתו, ולפיכך מי שהעידו עידי הבחינה על אמונת אהבתו ראוי שיאמן בהגדתו ובמה שיספרהו על דרך הודאי, כי אחר שאהבתו נאמנת והוא נמצא על זאת החזקה, לא יחשד כי ירצה להטעותו, וכ"ש במה שלא ישוב בו תועלת אליו, לא מקרוב ולא מרחוק, וכ"ש אם היה בו כובד והוא משתתף עמו בכובד ההוא. ואולם האנושית היא על ב' פנים, אחד מהם כוללת והאחרת מיוחדת. והכוללת היא כי אנחנו רואים בטבע מיושב בבני אדם למאוס השקר ולאהוב האמת, ולפי' לא יאמן במסיח לפי תומו כי יכזב לא לסבה כל עקר. לפי שלא יאמן כי האדם לתומו מכוון לכזב בלא מביא כלל, [כמו שלא]
- 19 לא לסבה כל עקר ליחא בטקסט הוסף בשוליים 20 בלא] לא לסבה כל עקר מחוק בלא / כמו שלא ליחא
- 5 בקרוביהם כי לכל קרוב חזקה טבעית בקרובו שהוא אוהב אותו. ובכל אחד באלו בטבע בטחון באחר שהוא לא ירצה להזיקו ולרמות אותו ולא להונות אותו. וכ"ש הבן באביו כי לבן חזקה מוחלטת שיש לאביו אהבה בו ותארה וחשק בהצלחתו, ולכן יש חזקה טבעית לבנים באבותיהם שהם לא ירצו לרמותם ולא יתעסקו להזיקם בשום פנים. ולפי' יש לבנים להאמין אל אבותיהם במה שיאמרו אותו ויגידוהו להם כי הם הרגישו בו או שהוא קובל להם מאבותיהם. והחיונית היא החזקה הטובה שיש לאוהבם קצתם בקצתם כי האהבה שבין שנים הוא בטחון בכל אחד מהם שאין אחד מהם רוצה בהזק חבירו ובהונאתו, ולפיכך מי שהעידו עידי הבחינה על אמונת אהבתו ראוי שיאמן בהגדתו ובמה שיספרהו על דרך הודאי, כי אחר שאהבתו נאמנת והוא נמצא על זאת החזקה, לא יחשד כי ירצה להטעותו, וכ"ש במה שלא ישוב בו תועלת אליו, לא מקרוב ולא מרחוק, וכ"ש אם היה בו כובד והוא משתתף עמו בכובד ההוא. ואולם האנושית היא על ב' פנים, אחד מהם כוללת והאחרת מיוחדת. והכוללת היא כי אנחנו רואים בטבע מיושב בבני אדם למאוס השקר ולאהוב האמת, ולפי' לא יאמן במסיח לפי תומו כי יכזב לא לסבה כל עקר. לפי שלא יאמן כי האדם לתומו מכוון לכזב בלא מביא כלל, [כמו שלא]
- 19 לא לסבה כל עקר ליחא בטקסט הוסף בשוליים 20 בלא] לא לסבה כל עקר מחוק בלא / כמו שלא ליחא

19 לא לסבה כל עקר ליחא בטקסט הוסף בשוליים 20 בלא] לא לסבה כל עקר מחוק בלא / כמו שלא ליחא

- 1 חזקה: ראו לעיל 1ב, 15 ובהערה שם.
- 2 טבעיות, חיונית, אנושיות: השוו לשלש סיבות הנאמנות בספר ההלצה (7-9 1378a).
- 18 טבע מיושב בבני אדם למאוס השקר ולאהוב האמת: דברים אלה מהווים אנטיתזה לגישה המקובלת בהגות הפילוסופית, לפיה קיימות אמונות הכרחיות אותן החברה חייבת להנחיל להמן, למרות שהן שקריות. אלה הם מיתוסים הכרחיים כדי שההמן יהיה מוסרי יותר ואולי אף מאושר יותר. הנחת היסוד של ראב"א היא האמונה בזהות שבין האמת והטוב, הן לנבחרים והן להמן. זוהי גישה אנטי-אזוטטרית במהותה ומנוגדת לתפיסת האמת כפי שהייתה מקובלת על תלמידי הרמב"ם הרדיקליים, ולתורת המיתוסים עליהם מושתתת החברה לפי דעתם.
- כדי להבין את הסוגיה במלוא היקפה עלינו להיות מודעים להבדל יסודי בין שני סוגים שונים של אינפורמציה ('הגדות' בלשונו של ראב"א): (א) טענות אוניברסליות, כטענות המדע והפילוסופיה ר-ב) טענות אינדיבידואליות כטענות הגיאוגרפיה וההיסטוריה. דרישתו של הרמב"ם שהאמת תלווה בציוור השכל ותושג בדרכי אמות הכרחיים מתאימה רק לסוג הראשון של הטענות. הדת מושתתת גם על הסוג השני של הטענות. מושג הקבלה אצל הרמב"ם פירושו קבלה מהחכם. מי שאינו מומחה "מקבל" מהמומחה "הגדות" שהוא משוכנע באמיתותן בגלל האמון האישי בחכם המומחה (הקבלה מתייחסת כאן לסוג הראשון של המידע). מובן זה של 'הקבלה' מתווסף למשמעותה שניתן למושג על ידי הרס"ג. כאן לומדים אנו על קיומה של משמעות שלישית של 'הקבלה' הקשורה למסירת אינפורמציה מהסוג השני אשר בנויה על הסתכלות חושית וכר'. האינפורמציה הזאת, בדומה להליך המשפטי, זקוקה לבדיקת העדים ונאמנותם.

- כמו שהמטה מאוס לאש בטבע. ולפי' ראוי שיאמן במסיח לפי תומו.
ואולם המיוחדת היא החזקה שישנה לאנשים בבעלי החכמה
המשתדלים לבאר האמת ולגלות המועיל והתפרסמו בזאת הפעולה
- 25 וברוב ההשתדלות בעבורה וחזק החריצות בה, כי כמו אלו אחר שהתפרסמו
בזה הרצון והוא ללמד האנשים את האמת ולהנחותם אל המועיל
<א5> בכל כחם וסובלים בהשלים זה הענין לבני האדם מיני הטורח והעמל, והם
גופם לא יאמן בהם שהם יזכו בספוריהם. ולפי' ראוי שישלים לכו
אלו האנשים במה שספרו אותו על דרך הודאי, כי הרגישו בו. כל שכן אם
היו ספוריו בערות דעת לא הוליד אותה הוא, ואין לו רצון גלוי בקיום הדעת
5 ההוא. והחזקה הטובה האלהית היא החזקה הטובה שישנה בנביא
כי האדם כאשר החזק בנביא לי"י על פי הבחינות התוריות וכדרך שנאמ' וידע
כל ישראל מדין ועד באר שבע כי נאמן שמואל לי"י, אי אפשר לחשוך בו עוד במה
שיגידהו בשם י"י או במה שיגיד אותו על דרך הודאי. ושלשת הפני' הראשוני'
עם היותם דברים שהדעת מאליו מכשיר אותם והבחינה מכשרת אותם ומבאר
10 הכרחיותם, וזה כי מבלתי אלה ג' פנים לא תשלם לאדם ההנהגה בדברים
המעשיים ולא בדברים העיוניים. אם בדברים המעשיים בשני הדרכים
הראשונים שהדבר גלוי מאליו כי אם לא יתן האדם אמונה לאבותיו ולרעיו לא יתכן
שיתקיים לו הישוב עם בני אדם ובפחות מהם לא יתקיים הישוב המדיני.
והדרך הג' הכרחי לאדם בלמוד ומבלתו לא יתכן שישלם הלמוד לאדם כי
15 הכרח הוא בכל חכמה לקבל בה התחלות מסופקות דעת על שהם [ודאיות] לפי
שהוא נותן אמונה בהם לרבו, כי המופת בא עליהם בחכמה אחרת.
וכשהוא כן היות האדם מאמין לדברי האבות והרעיים הוא הכרחי בענין הישוב,
והיות האדם מאמין לדברי המורה והמלמדים הוא הכרחי בענין החכמה,
ונמצא א"כ כי האבות והקרובים בכלל, והאהובים והרעיים לחלקיהם, והחכמים
20 והמורים כל א' מהם הוא מכשיר האמונה במה שיגידו בו. והרבים גם כן
כבר יהיה בהם אלה החלוקים הדי', כי הקבוץ ההוא אולי יהיו קבוץ קרובים
או רעיים או חכמים או נביאים. ויוסיפו עוד חלק ה' והוא קבוץ אנשים איך
שיהיו ובלבד שלא יהיו קבוץ שוטים. וזה כי האחד קל שירומה ואפשר הוא
שיכזב, כי אפי' בדברים שהם לגמרי טבעיים כבר יצא הפרט בהם ממה שהוא
25 טבעי לו, ולפי' איפשר הוא שהאחד ירצה לכוזב. ולפיכך היתה האמונה בדברי
היחיד תחת הפתיות אלא אם יתחבר לאחד ההוא קורבה או אהבה או חכמה

7 ש"א ג כ

- 10 הכרחיותם: הנוסח כנראה פגום. ראב"א טוען על הכרחיות שלושת הסוגים הראשונים של חזקה,
אולם הסוג הרביעי עולה עליהם.
- 15 על שהם [ודאיות]: בכ"י וראיות. הראב"א טוען כאן שבכל מדע אנו מקבלים הנחות שלהוכחותיהן
אנו נזקקים לתחום אחר.
- 26 תחת הפתיות: ראו לעיל (4, א, 26).

- 57 <ב5> או נבואה. ואולם הרבים לפי שהוא קשה לרמות אותם ורחוק הוא שיסכימו כולם לשקר כדי להטעות האחר ההוא, לפי היה כל רבוי מכשיר אמונה בדבר המוגד מהם, ואע"פ שלא יהיו קברץ קרובים או ריעים או חכמים או נביאים. ומכשירי האמונה מצד הדבר המוגד הם שלשה בכלל, והם האפשרות והתועלת ושליטת ההזק. וביאור זה כי הדבר המוגד לנו וירצו ממנו שנאמינהו ונשלים לאומי אותו כמה שיאמר, ראוי לנו שנתבונן בו ונראה האם כשנאמין אותו לא יביא הזק, ונשגיח בו האם כשנאמין אותו יביא תועלת לנו, ואם הוא דבר שהוא אפשרי. וזה כי אם נראה שהדבר ההוא, אשר יכווננו ממנו ויבקשו מאתנו שנאמינהו, אם היה מכת האפשריות והיה דבר אשר כשנקבל אותו ונאמינהו לא יביא הזק, אין לנו לכפור בו במוחלט ולהכזיב ואמרו אבל נשימהו תחת הצדק ונקיפהו באמונה בכח קרוב. ואמנם מה שיתחייב מהאמינו בו תועלת לנו, הנה זה, אחר שהשתתף עם הראשונים, באשר אין שם מביאים יביאו לכפור בו בשלוח ולהכזיב בו את אומרו, יתיחד באשר יש שם מביאים מכשירים להאמין בו. וכפי ערך התועלת ושיעורה, ראוי שיהיה ערך האמונה בו. וזה כי אם היתה התועלת המתחייבת מאמונתנו במוגד ההוא גדולת הערך והכובד בעניינים הנפשיים, ואחר זה בענין הטוב הכללי, אשר בו קיום הישוב המדיני על דרך משוכב, הכפירה בו שטות מגונה, והאמונה בו חכמה משוכבת. כמשל שאלו היה המאמי באשר שם אדרן כללי על כל מה שזולתו, האדרן ההוא חי וחכם יודע כל הדברים ושנוייהם עד אפי' מחשבות בני האדם ודבורם בלבם, ורוצה בשיהיו כל הדברים הולכים על הצד היותר טוב והמשוכב לכל אחד כפי עניינו, ולפי' נתן חוקים ונמוסים שישמרו אותם הדברים כדי שיהיו בהם על הצד היותר טוב, לקצתם שם בהם הנמוסים ההם משוקעים בהם, לא יפרדו מהם מאליהם, ולקצתם שם להם הנמוסים המוליכים אותם אל היותר טוב להם, בלתי משוקעים בהם, לפי שלא היה זה נאות בהם כפי ענינם, אלא שהוא הזהיר אותם עליהם וצוה אותם בהם והזהירם שיהיו זריזים בשמירת הנמוסים ההם וייעדם שהם כאשר ישמרו יעזרם בשיגיעו אל היותר טוב להם על הצד היותר טוב, והפחידם שהם כאשר יעברו עליהם יעתיקם מהטוב להם אל הרע להם, כל זה כדי שיעמדו ההערות וההזהרות והיעודים וההפחדות לאלו הדברים מקום השקוע הטבעי לנמוסים המוליכים אל הטוב והיותר טוב באחרים, והוא יכול להשלים מה שייעד וחזק לעשות מה שגזר. כי זה המאמר הדרשני כלו כשנניח שאין על כללו ולא על ג' חלקיו מופתים וראיות מחייבים האמונה בו, אבל יאמר בעדות והגדה בלבד, הנה לפי שיש בהכחשתו הפסד לעניינים האנושיים כלם בגוף ובנפש, ובהאמין בו והשלים בו המאמר לאומרו והוראתו וקבלתו תועלת כללית למין האנושי ולכל א' מפרטיו בעניינים הגופיים והנפשיים, לפיכך אין ראוי להכחיש בו בשום פנים ולא לספק בו עת כלל ולחשוד
- 13 עם הראשונים: תנאי האפשרות ותנאי שליטת ההזק קודמים לתנאי התועלת.
14 משוקעים: טבועים מלידה.

- ולהרהר אולי אינו כן, אבל ראוי שנדביק בו האמונה דבקות מוחלט ונקבל בו עדות המעיד והגדת המגיד בלא חשד והרהור. והשארות הנפש אחר המות נחשוב כי אין שם מופת ולא ראייה עליו אבל הגדה וספור בלבד, 15
- הנה לפי שאין כשיאמן כן ולא יהיה שום הזק בגוף ולא בנפש, כי אם אין לנפש השארות מה אתה חושש אם תעמוס עליך כזב אחד והלא היא עצמה עומדת שתהיה כזב מוחלטת, אבל יש בהאמין אותו תועלת לגוף והנאה לנפש וכשלא יאמן יתחייב ממנו הזק לגוף וצער לנפש ודאגה ועצבון, וכ"ש אם לא יאמן ויהיה, כי אז יהיה הכזב עול רע על הנפש. 20
- לפי ראייה להאמין בהשארות הנפש ולקבל הגדת כל מגיד בו ולהשלים לכל אומר במה שיאמר אותו מן המאמרים המביאים אל זה בלא הרהור ולא חשד. ואם ישאלני שואל ויאמר כי באלה המשלים אשר אמרת עשית משלשת הבחינות אשר זכרת שנים מהם והשמטת השלישית אשר יראה שהיא היותר הכרחית, וזה שאתה זכרת ההזק והתועלת ולא זכרת האפשרות, 25
- אומר כי אני עשיתי זה לפי שהבחינה מתוך ההזק והתועלת סימן קרוב ואולם מדרך האפשרות איננו קרוב ואינו דבר שהעמידה עליו נקל כי כבר יהיה דבר אחד אצל אדם אחד או כת אחת אפשר ואצל אחרים נמנע. <6>
- במשל כי היות האלוה מתאחד לגשם הוא אצלינו נמנע מבואר ואצל הנוצרים אפשר. ולפי הבחינה מדרך האפשר וההכרחי והנמנע קשה. ואם תאמר למה א"כ זכרתו, אומר שאני זכרתי על צד הכללות, והוא כי אני אומר דרך כלל כל מה שהוא אצל האדם אפשרי, אין לו שיכחיש בו, ואמנם 5
- יש לו שיכחיש ואין אשמה עליו ולא הוא איש לא אמון בו אם יכחיש מה שהוא אצלו נמנע. ואולם הכוחן אשר בו יודע הנמנע מן הבלתי נמנע וההכרחי מזולתו הוא טור אחד מן הדבור והנה יבואו בזה דברים בעתיד. ואולם האמונה מתוך הראייה והבחינה הוא אשר יאמן בו מפני 10
- החוש או הרמיון או הרעיון או השכל. ותהיה הבחינה אם מדברי
- 6 לא אמך בו עפ"י דברי לב כ
- 14 נחשוב: אם נחשוב ונניח.
- 19 אם לא יאמן ויהיה: השארות הנפש אחר המוות.
- 26 ואולם מדרך האפשרות: השוו רמב"ם, מו"נ ח"א עה, דרך רביעי, וח"ג טו.
- 2 במשל: השימוש בבוחן האפשרות קשה מאוד. דברים מקבילים נאמרו ע"י הרמב"ם (ראו לעיל הערה ל-6א, 26). תנאי האפשרות שולל את האמונה הנוצרית הדוגלת בתורת השילוש או "היות האלוה מתאחד לגשם" וכד'. מכאן שהתועלת שהנצרות מבטיחה אינה יכולה להצדיק את קבלת עמדותיה, חאת למרות שהיא "קבלה כנגד קבלה", כפי שיתבאר להלן (א8, 18).
- 6 ולא הוא איש לא אמך בו: השוו (א4, 17-19).
- 9 האמונה מתוך הראייה והבחינה: ראב"א מחלק את הבחינה לכמה קטגוריות. האישוש בנוי על עובדות, אך יש להבחין סוגים שונים בעובדות אלו: (1) דברים כפי מנהגו של עולם — עובדות שעליהן מסתמכים הפילוסופים; (2) דברים שאינם כפי מנהגו של עולם — עובדות שעליהן מסתמכת האמונה הדתית.
- 10 הרעיון: אולי הכוונה ל"תחילת הרעת המשותף" כדברי הרמב"ם — "הנה אתם בזאת ההקדמה תבחנו המחויב והאפשר והנמנע פעם ברמיון ולא בשכל, פעם בתחילת הרעת המשותף כמו שזכר אבונצ'ר בזכרו הענין אשר יקראוהו המדברים שכל" (מו"נ ח"א עג, ההקדמה העשירית).

- שהם כפי מנהגו של עולם ואם מפני הבחינה בדברים אשר אינם כפי מנהגו של עולם. והבחינה מתוך הדברים שהם כפי מנהגו של עולם היא דרך הבחינה הפילוסופיית, ובו יגזור הפילוסוף על האפשרי ועל ההכרחי והנמנע ברוב הדברים, מלבד מה שהוא נתלה במושכלות הראשונות. ואולם הבחינה המולכת לאמונה מתוך הדברים אשר אינם כפי מנהגו של עולם, מהם דברים שאינם כפי המנהג אבל כך קרו וכך הזדמנו, ומהם דברים שהם אינם כפי מנהגו של עולם אבל אינם כך קרו וכך הזדמנו אבל היו מכוונים וחדושים עצמי לא מקריי, ואלו הם החדושים אשר יספרו בעלי התורה שחודשו להצדיק הדברים התוריים, והם אשר יקראו בכלל מופתים תוריים ושנוי הטבע. והמין האחר הוא אשר חדרשו שלא בכונה כלל כמו שיצא אדם לשוק ויפגוש סוס, כי לא היתה יציאתו כדי שיפגוש בסוס ולא הסוס כוון אליו בטבע ולא ברצון. והאמונה מתוך הבחינה בכמו אלו הדברים הוא בכלל הקצה הנקרא פתיות, כפי שירצה להאמין כי שחיטת הכשבים גורמת מטר לפי שפעם אחת שחטו כבש וירד מטר. ואולם האמונה מתוך הבחינה בכמו אלו במעטיים אשר בטור האחר היא חזקה אבל היא

12 הבחינה] והדברים מחוק 19 בעל[אנשי ותקן 23 והאמנה] והבחינה סימן מחיקה והאמנה

- 13 היא דרך הבחינה הפילוסופיית: השוו רמב"ם, שם.
 15-17 השווה פירוש הרמב"ם לאבות ה, ה.
 26 מעטיים: מעטיי — בלתי שכיח, בניגוד למאודי — שכיח.
 26 בכמו אלו במעטיים: האמונה יכולה להישען על הבחינה בשתי צורות. בצורה האחת הבחינה מתבססת על מאורעות שהם "כפי מנהגו של עולם" (זה תחום המדע והפילוסופיה) ובצורה השנייה על מאורעות ש"אינם כפי מנהגו של עולם". אלה האחרונים מתחלקים למקריים ומכוונים ("מופתים תוריים"). מי שבונה אמונתו על הבחינה בדברים המקריים הוא פתי. לעומת זאת, הבחינה במופתים התוריים יכולה להביא לאמונה חזקה, אבל היא בעייתית מאוד, כי יתכנו מאורעות "מעטיים" שיסיטו אותנו מדרך האמת. על פי המדע האריסטוטלי המקובל ביה"ב ייתכנו שינוים בסדר הטבע המתרחשים ללא צורך בהסבר. התורה צוותה לנו שלא נתרשם מהמאורעות המעטיים, ויצאידופן מבחינה טבעית. הנסיים המצויים אצל עובדי עבודה זרה הם מסוג "מעטיים" אלה. מסיבה זאת אסור לשמוע לנביא המביא אותות ומטיף לע"ז.

- 7א < קשה מאד ואי אפשר לעמוד על סגנון ועל נמוס כללי. ולפי צוותה אותנו התורה שלא נתהפך מן האמונה בסכתם. וכבר יתדנו בזה השער רב הפרקים בספר שעשינוהו לגולה וקראנוהו כלי גולה.
- פרק ה' בחקירה על אי זה מן ההצדקות הוא הקודם בשם האמונה, האם מה שנצדיק בו מתוך הקבלה או אשר נצדיק בו מפני הבחינה. ונאמר, כי אחר שהיו הפנים המכשירים את האמונה שנים, והם הקבלה והבחינה, הנה ראוי שנחקור אי זה מההצדקות ראוי לשם האמונה וקודם בה תחלה, האם מה שהצדקנו בו מפני הקבלה או אשר הצדקנו בו מתוך הבחינה. ואומנם צרכנו לזאת החקירה הוא לפי שאנחנו נמצא כי השם רצה ממנו שנהיה מאמינים ובקש ממנו שתהיה לנו אמונה בדברים התוריים. ואנחנו צריכים שנבין דברי השם תמיד על הצד היותר קודם, כמו כי אשר צונו האלוה ית' שנאמין באחדות, ולפי שאמר זה סתם, נבין ממנו הקודם באחדות והוא המוחלט, ונאמין בעבור זה כי השם אחד במוחלט. כן כשרצה האל ית' ממנו שנהיה מאמינים סתם, צריך שנבין ממנו מה שהוא נקרא אמונה על צד היותר קודם. ולפי אם ההצדקה מצד הבחינה קודמת בשם האמונה, נעשה הבחינה ונסמוך על הבחינה. ואם ההצדקה על צד הקבלה קודמת בשם האמונה, נעשה הקבלה ונסמוך על הקבלה. ואנחנו כשפנינו אל זאת החקירה מצאנו פנים לב' הפנים. וזה שאנחנו מצאנו פנים מביאים להאמין כי ההצדקה מדרך הקבלה או שתהיה היא האמונה בכלל או שתהיה היא קודמת בשם האמונה. וההצדקה מדרך הבחינה או שלא תקרא אמונה או שתקרא אמונה על דרך ההשאלה. ולקחנו זה מן ההרגל והפרסום, כי דבר מפורסם הוא אצל הכל שהנאמן בבני אדם הוא אשר יודה בפקדון רב הערך עם היות שם מביאים לכפירה ואין שם מביאים להודאה, כמו שיהיה עני או בעל טפול ואין שם עדים ולא אמתלא, והוא עם כל זה יודה בפקדון, זהו אשר יאמר לו נאמן ובעל אמונה אצל בני אדם.

23 דברן הפרסום סימן מחיקה דבר

- 3 כלי הגולה: לדאבוננו ספר זה לא נשתמר בידינו.
- 15 מה שהוא נקרא אמונה: הבהרה סמנטית של המונח תאפשר לנו להבין את מצוות התורה, שהרי "דבור האלוה הסתמי ראוי שילקח על הצד היותר טוב" (להלן 8, 21).

- 7> ואלם מי שיודה בפקדון שיש מביאים להודאתו ואין מביאים לכפירתו, כמו שיהיה שם עדים על הפקדון והוא עשיר והפקדון נקלה ויודה בו, זה לא יתואר בשהוא בעל אמונה. והראיות [המחייבות] או המכשירות להאמין הם כמו העדים והאמתלאות המביאות להודות בפקדון. ולפי האמונה היא הצדקה מדרך הקבלה לא מדרך הראיה, כמו שהנאמן הוא אשר יודה בפקדון שאין עליו עדים ולא אמתלא. ותהיה אם כן האמונה כפי זאת הבחינה תיאמר בקדימה על ההודאה בדברים המקובלים מדרך שהם מקובלים, ויהיה א"כ רצון האל ומבוקשו ממנו בשנהיה מאמינים הוא שנודה לקבלה ולא תעשה חקירה אחריה. והנה פנים אחרים מכשירים ההפך, והוא שיהיה רצון האלוה ממונו בשנהיה מאמינים הוא שנעשה ההצדקה מתוך הבחינה והחקירה, והאמונה תאמר בקדימה על ההצדקה מדרך הבחינה. ואשר יראה ממנו זה הוא כי אם המאמין במוחלט הוא אשר יש לו האמונה במוחלט, והמאמין במוחלט הוא אשר אינו כופר בכח קרוב, אבל המאמין מדרך הקבלה הוא כופר בכח קרוב. לפי המאמין מדרך הקבלה אין אצלו האמונה במוחלט ואצלו האמונה מדרך הקבלה. אם כן אין האמונה מדרך הקבלה היא האמונה המוחלטת. אבל האמונה המוחלטת היא האמונה מדרך החקירה. לפי שהאמונה מדרך המופת העדים בו קיימים בלתי משתנים, והאמונה מדרך הקבלה אין העדים בו קיימים. וג"כ כי האמונה מדרך החקירה מיוחדת בבעלי השכל השלם, ואלם האמונה מדרך הקבלה יהיה גם לחסרים בשכלם. והדבר גלוי מאליו, כי המיוחד לשלמים מצד שהם שלמים הוא יותר שלמות מן הדבר המשותף ביניהם ובין החסרים, וכ"ש מן הדבר המיוחד לחסרים מצד שהם חסרים. והאמונה מדרך הקבלה יראה שתהיה יותר מיוחדת לנשים ולהמונים לא לפקחים השלמים. ודעת משותף אצל הכל ומוסכם ביניהם כי הטוב אשר יוכל האדם להשיגו מאליו הוא אהוב ומפויס בו יותר מן הטוב אשר ישיגוהו האדם על ידי אחר, והוא אהוב יותר לפי שהוא יותר טוב,

3 המחייבות] המחייבות 9 פנים] בחינה מחוק.

- 6 בקדימה: ראו ש' רוזנברג, 'תורת השמות נפילוטופיה היהודית בימי הביניים', עיון, 27 (תשל"ז), עמ' 114. באותו מובן מדבר ראבי"א על ההוראה הקודמת בשמות. ראו למשל א, 17 ו-א, 4. 4. במוחלט: באופן בלתי מותנה. 12 בכח קרוב: ראו מלות ההגיון לרמב"ם, פ"ק יא. והשוו שימוש כמושג זה במ"ג ח"ג נא. 13

- 8א < ולפי' הטוב אשר ישיגהו האדם מאליו הוא יותר טוב מן הטוב אשר ישיגהו האדם על ידי אחר. ואין זה לבד כשהיו שתי הטובות הם במהותם מערך אחד. אבל אפי' כשהיה הטוב אשר ישיגהו האדם מאליו הוא מועט מן הטוב אשר ישיגהו על ידי אחרים, תמצא הטוב המועט אשר ישיגהו האדם מאליו הוא יותר מפוייס בו מן האחר ובעליו יותר משובח, וכמו זה יקרא מסתפק ועליו נאמר אשריך וטוב לך. ואולם [אם] שתי הטובות מערך אחד והוא סומך בו על אחרים עם היותו בהשתדלותו ובעסקו יכול להשיג לכמוהו, זה האיש מגונה אצל כל בני אדם והוא העצל. אבל אם היה מה שיוכל להשיג מהשתדלותו יותר טוב ממה ששיגהו מאחרים והוא מתעצל מקנות הטוב הרב בהשתדלותו, מסתפק בטוב המועט לסמוך על אחרים, זה האיש מאוס ומגועל אצל בני אדם כולם. וההצדקה מדרך החקירה איפשר שתהיה לאדם מאליו ועם זה היא יותר מעולה, לפי שאין דבר כנגדה כי לא יהיה מופת כנגד מופת, ולפי' תהיה נצחית, והיא פעולת הכח היותר חשוב באדם ר"ל השכל, ועידיה קיימים והם המושכלות ההכרחיות אשר מהם נבנה המופת. ואולם ההצדקה מדרך הקבלה יראה בה שאינה עוברת הדמיון, ואיפשר שישתנה האדם בה, לפי שאין עידיה קיימים ואיפשר שתהיה קבלה כנגד קבלה, כמו שקבלת הנוצרים הפך קבלת היהודים. וכפי זה יראה שהאמונה מדרך המופת יותר מעולה מן האמונה מדרך הקבלה, ורצון השם ממנו א"כ, הוא שנאמין מדרך המופת. כי כמו שאמרנו דבור האלוהה הסתמי ראוי שילקח על הצד היותר טוב. וכשהוא כן, והיה בכאן פנים לב' הפנים, אי זה מב' האמונות הוא המבוקש ממנו, האם האמונה מדרך הקבלה או האמונה מדרך המופת. פרק ו' במה שיש מזה מדברי הקדש. ונאמר, כי אנחנו כשרצינו להכריע זה מצד דברי הקודש, מצאנו גם כן בדברי הקודש מה שמצאנו בהתבוננות. כי אנחנו מצאנו בדברי הקדש

6 אס] גם

6 תהלי' קכ ב

- 6 אשריך וטוב לך: מעין 'ררצה אדם בקב שלו מתשעה קביט של חברו'.
16 שאינה עוברת הדמיון: פירושו שהצדקה מדרך הקבלה נמצאת בתחום הדמיון ולא בתחום השכל. וראו 14ב, 8.
17 ואפשר שישתנה האדם בה: השוו 11א, 15-20.

- 8<ב> מצוה על כל אחד מהם, ושבח על כל אחד מהם, וגנות בעזיבת כל אחד מהם, וייעוד טוב על קיום כל אחד מהם, וייעוד רע על עזיבת כל אחד מהם. ואי אפשר לומר א"כ יתקיימו שניהם כי איך יתקבצו שניהם. וזה כי אין המאמין מדרך הקבלה מאמין חקירה, ולא המאמין מדרך החקירה מאמין קבלה. וזה מבואר. ואולם שיש מצות עשה על עשות הקבלה ולסמוך עליה אמ' שאל
- 5 אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך, אמר לסמוך על מה שיאמרו לך אבותיך וזקניך. והנה זכר משלשת הפנים האנושיים המכשירים את האמונה השנים היותר חשובים שבהם, והם האבות והזקנים. כי הזקנים תקובל עדותם מפני שיאמן בהם, כי הם, מאורך הזמן עליהם, רבה בחינתם ונסינותם בעניינים. והיות על החקירה מצות עשה הוא גלוי באמרו וידעת
- 10 היום והשיבות אל לבבך כי י"י הוא האלהים. והתשובה תהיה אחר השאלה, והשאלה היא החקירה, א"כ יאמר השתדל לדעת מתוך עיון וחקירה כי י"י הוא האלהים. ושבח המאמינים מדרך הקבלה באמרו זכרתי לך חסד נעורייך וכו'. וזה כי ההמוך הרב ההוא יצאו מבתיהם ומאחוזותיהם אל ארץ
- 15 מדבר בלי צידה אחרי איש אחד, ולא יתכן זה כי אם מתוך אמונה מופלגת בדברי האיש ההוא, והיות לאיש ההוא אצלם חזקה מופלגת. והפליג השם להחזיק זה הענין להם לטובה וקראו להם חסד ואהבה. גם כשאמרו למשה ושמענו ועשינו, החזיקו השם לטובה, ורצה שיהיה כמו זה הענין עניינם תמיד, והוא שיקבלו מה שיאמר להם ויעשוהו, הוא שאמ' מי יתן והיה זה לבכם [!] וכו'. ושבח האמונה מדרך הבחינה
- 20 והקדימו במעלה על אמונה מדרך הקבלה באמרו הלא ידעת אם לא שמעת כי [!] אלהי עולם י"י. אמר, אם לא הגעת לזאת המעלה שנדע מדרך העיון והבחינה כי אלהי עולם י"י, אין הדברים שקבלתם מן הקדמונים די בהם להשקיע בלבך האמונה על כי אלהי עולם י"י. ומבואר
- 25 מכל זה אמרו כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי כי אני י"י עושה חסד וכו', הרי ביאר כי השבח האמתי לאדם

2 קיום] בטקסט ליתא ותוקן בשוליים 26 שידע] שידע הרברים מחוק

5 דב' לב, ז, 10 שם ד לט, 13 ירמ' ב ב, 18 דבר' ה כד, 20 שם ה כו, 21 ישע' מ כח, 25 ירמ' ט כג.

- 8 השנים היותר חשובים שבהם, והם האבות והזקנים: על "מכשירי האמונה" דן ראב"א בפרק ד. "מכשירים במגיד מצד הקבלה" מתבססים על חזקת נאמנותו של המגיד. ראב"א מבחין ארבעה סוגים של החזקה הטובה: טבעית, חיונית, אנושית ואלוהית (ב4, 2). שלושת הפנים הללו הם כנראה שלושת הסוגים הראשונים של החזקה, המכונים על ידו אנושיים, בניגוד לסוג הרביעי. האבות מייצגים את החזקה הטבעית והזקנים — האנושית המיוחדת, בדומה ל"בעלי החכמה" (ב4, 23).

- 9א < שידע את השם ואת פעולתיו בעיון שכלי. והיותו מייעד טוב לאנשי האמונה מדרך הקבלה, ובפרט מן הנביאים, אמר האמינו בנביאינו [!] ותיאמנו האמינו בנביאינו ותצליחו [!]. וייעד רע למי שלא יאמין מדרך הקבלה באמרו אם לא תאמינו כי לא תאמנו. וייעד טוב לאנשי ההתבוננות והבטיחם שיתן להם את החכמה באמרו ובלב כל חכם לב נתתי חכמה. בא וראה 5 כמה ישרה בעיני יי' בקשת שלמה ע"ה את ההבנה לעשות משפט, עד שהוא מרוב אשר התרצה השם מזאת השאלה נתן לו את החכמה במתנה. וייעד רע לעוזבי ההתבוננות באמרו יען כי נגש העם הזה וכו'. וידוע כי האמונה מדרך הקבלה היא מצות אנשים מלומדה, ואמר כי המסתפק בה ואינו שם אל לבו הדעת והתבונה לדעת מדרך השכל מה 10 שהשיגו מן הקבלה יהיה ענשו המר שבעונשים, והוא שישוב אדם בתבנית אדם. וזה כפי המנהג המפורסם להיות משפטי האל מודד מדה כנגד מדה. וגנה עוזבי האמונה מדרך הקבלה וקראם סרבים וסלונים וקראם בנים לא אמן בם. ומרע"ה כשאמר 15 על ישראל והם [!] לא יאמינו לי נחשב לו לעון הוצאת שם רע, והיה ענשו לאלתר העונש המפורסם באומה למוציא שם רע וזה בצרעת היד הקדושה לשעתה, כי השנוי ההוא אין אנו מוצאים בו דרך אחרת שהרי לא נעשה להיות אות לישראל ולא לפרעה, א"כ היה עונש על מה שאמר והן לא יאמינו לי, לומר לך כי מי שלא יאמין בקבלה הוא 20 גנות ופגם. וגנה עוזבי ההתבוננות וההשתכל בסבות הדברים הנמצאים והאשימם באמרו את פעל יי' לא הביטו [!], כי ההבטה תיאמר על ההתבוננות ולקחת הראיה מן הדברים הרחוקים באמרו הביטו אל אברהם אביכם. פרק ז' בהכרעת הספק הזה. וכשהוא כן, הנה האדם ישאר נבוך וישאל אי זו 25 היא הדרך הישרה שיבור לו האדם, האם שנאמין בקבלה או שנאמין בחקירה. נאמר, כי לפי שהתורה ואנשיה כל אחד מהם על ג' פנים.

17 לשעתה] לאלתר סימן מחיקה לשעתה א 22 מן כאן שוב מופיע כ"כ 23 הזה בזה ב 25 הדרך] אם כן הדרך ב / הישרה] הישר ב / שנאמין] שיאמין ב 26 כן ליתא ב

2 דה"ב כ, כ, 3 ישע"ז, ט, 5 שמי' לא, 8 ישע' כט יג, 14 סרבים וסלונים עפ"י יחז' ב, / בנים...בם דבר' לב, כ, 15 שמי' ד א, 19 שם, 21 ישע' ה יב, 22 ישע' נא ב, 24 אבות פ"ב ה"א

- 12 אדם בתבנית אדם: כלומר, רק תבנית אדם לו, אך אין בו צורת אדם. ושמה הנוסח משובש וצריך לתקן "בהמה בתבנית אדם". זהו עונש מידה כנגד מידה, שהרי גם אמונתו בוד' היא קליפה חסרת תוכן, מצות אנשים מלומדה.
- 21 כי ההבטה תיאמר על ההתבוננות: השור מו"נ ח"א ד.

- 9 <ב> אם שלשת אופני התורה: אחד מהם מה שהשגתו בדרך עיון וחקירה אפשר אפשרות קרובה, ומשל זה היות אלוה על הכל והוא אחד ושאר מה שנמשך לזה; והשני הוא מה שאפשר השגתו בעיון אבל אפשרות רחוק ובקושי וביגיעה רבה ואפי' על המשכילים החריפים, וזה כמו חדוש העולם ואפשרות האותות והמופתים; והשלישי הוא מה שהשגתו בעיון אינו אפשר, וזה כמו ספורי התורה בדברים אשר כבר עברו ובדברים העתידיים לבוא בדרך גמול ועונש. ושלשת חלקי אנשי התורה: אחד מהם הם האנשים שלומי היצירה דקי השכל הבקיאים במדות שהתורה והחכמה נדרשת בהם והרגילו עצמם בהם;
- 10 והכת השנית היא שכנגדם, והם אשר אין כח בהם ולא בידם קניין המדות שהתורה היא נדרשת בהם וכ"ש ההרגל בה, וזה כהמון העם והנשים; ומהם ממוצעים ביניהם, וזאת הכת ואם היא אחת בכלל, היא הרבה בחלוק, קצתם קרוב לצד האחד אשר הוא הקצה מקצתם. ומבואר כי האנשים אשר אין כח בהם על החקירה ואין בידם מדות החקירה, אין ראוי להם שיעשו החקירה כל עקר אבל ימסרו העניין אל הקבלה. ואשר בידם מדות החקירה וההרגל בה, הם הראוי להם שיעשו החקירה. ומה שביניהם ממוצע ביניהם. וכן הוא מבואר כי הדברים התוריים שהשגתם בחקירה אפשר בקלות הם הדברים שהחקירה בהם ראויה. והדברים אשר אי אפשר להשיג אותם בחקירה הם שאין ראוי לחקור בהם ואשר החקירה בהם עבירה מגונה, לפי שהוא התחכמות והשתדלות להוציא את הדברים ההם מכלל הפלאות ולהביאם בכלל מה שהוא כמנהגו של עולם. והממוצע ממוצע. ויתקבץ מזה כי החקירה מצוה בה משובח עליה לאנשים שלומי ההבנה ואשר להם הקניין במדות שהתורה נדרשת בהם והרגילו עצמם בהם, וזה בדברים שהשגתם בעיון אפשר בקלות. ואולם בדברים שהשגתם בחקירה אפשר אבל קשה, יש לו לסמוך בהם על הקבלה, כי להכניס עצמו בחקירה עליהם הוא

1 [אם] עם ב 6 [אשר] ליתא כ / אשר כבר שכבר ב 9 [החכמה] והחכמה ב / בהם] בהן ב / עצמם] עצמן ב 13
 [האחד] האחר א 18 [שהשגתם] אשר השגתם ב / אפשר] אשר ב / [שהחקירה] אשר החקירה ב 19 אי אפשר] ליתא
 ב 20 [אשר] ואנשי מחוק ואשר א 22 [מצוה] ליתא ב.

- 13 קצתם קרוב לצד האחד אשר הוא הקצה מקצתם: נראה לפרש שהצד האחד הוא יכולת החקירה, והאנשים הממוצעים נבדלים זה מזה בקרבה אליה. ושמה יש כאן שיבוש והכוונה היא לומר שקצתם קרוב לצד האחד וקצתם לצד האחר.
- 21...מכלל הפלאות: ראב"א פוסל כאן את הפרשנות הנטורליסטית של התורה.

- 10א <גאווה והתפארות ממנו ועליו נאמר אל תתחכם יותר, ר"ל אל תחזיק עצמך שאתה יותר חכם מן המצוה ולפי' אתה בוטח בעצמך לחקור על הדברים הקשים והעמוקים ואין הקבלה מספקת לך בהם, אבל בכמו הם הסתפק על הקבלה, ובהם נאמרו כל הפנים המכשירים להיות האדם מצדיק מדרך הקבלה. וכשירצה על כל פנים שיכניס עצמו בחקירה על אלו העניינים 5 צריך שיהיה בהם בתכלית השמירה, שהוא ואם תביאנהו חקירתו אל הדבר המקובל — ישמרו, ואם תביאנהו חקירתו לחלוף הקבלה — יאמין אמונה קיימת, כי הקצור הוא מצדו והוא הוא אשר לא כוון, אבל הקבלה היא הצודקת, וישאל ההישרה מגדולי האומה. וזה כדרך שספר אסף על עצמו שהוא יספור 10 כי היתה לו אמונה באשר האלהים טוב לישראל ובפרט לברי לבב שבהם, וכאשר הכניס עצמו לעשות החקירה על זה הענין הביאתו חקירתו למקום סכנה, כמעט שלא יצא מן הכלל כאשר אמר ואני כמעט נטיו רגלי, כלומ' לצאת מן הדרך הישרה ולצאת מכלל תורת ישראל כמו שאמר אם אמרתי אספרה כמו הנה דור בניך בגדתי. אבל לפי שהיתה הקבלה אצלו היא העקר 15 תלה הקצור בו ובקש ההישרה מגדולי התורה, הוא אמרו עד אבוא אל מקדשי אל אשר שם הכהנים המורים, והם הישירוהו והעירוהו על מקום הטעות, ושם מאמין בחקירה מה שכבר היה מאמין בקבלה. ולהיות המעט שבאנשים הם הראויים בחקירה וכן המעט בחלקי התורה יושג בחקירה, לפי' יראה כי אמונת התורה בנויה יותר על הקבלה מאשר היא בנויה על החקירה. וזה כי החכם הוא אשר יפה לו לחקור בדברים שהשגתם בחקירה 20 אפשר אפשרות קרובה, והתפארות וגאווה לו שיחקור בדברים שהשגתם בחקירה אפשר אפשרות רחוקה, ומצווה שלא לחקור אחר הדברים שהשגתם בחקירה נמנע. ואולם הפתי וההמוני הנה הוא מזהר מעשות החקירה ואפי' בדברים שהשגתם בחקירה אפשר אפשרות קרובה וכ"ש בזולתם. והבינוני עניינו אצל הדברים אשר אפשר להשיגם בקלות כעניין החכם 25 בדברים אשר מדרך החקירה אפשר להשיגם בקושי ובהם באה המצווה האומרת אל תתהדר לפני מלך.

2 יותר חכם] חכם יותר ב / מן המצוה] מהמצוה ב 5 אלו] אלה ב 14 היא] ליחא ב 15 בך בעצמו ב / התורה] האומה והתורה ב / מקדש] מקדש א 18 בחקירה] לחקירה ב / בחלקי] שבחלקי ב 20 זה] ליחא ב [לחקור] שיחקור ב 21 והתפארות] והתפארות ב / בחקירה] ליחא א 22 לחקור] יחקור ב 27 תתהדר] תהדר ב / מלך] המלך ב

1 קה' ז טו, 10 עפ"י תהלי' עג א, 12 שם עג ב, 13 שם עג טו, שם עג ז, 27 משלי' כה ו.

17-9 דיון דומה נמצא בפירושו ראב"א לספר הבהיר, בכ"י ותיקן 431, עמ' 22.

10> ב) פרק ח' בכאור איך רצה השם מן היהודי שיסמוך דיעותיו התוריות כלם אל הקבלה.

- ולפיכך יראה ממה שאמרנו כי הקבלה היה היסוד שהכל תלוי עליו, ולא בלבד <בדברים שהשגתם נמנע בחקירה או בדברים שהשגתם בחקירה קשה, אבל אפי"ו בדברים שהשגתם בחקירה אפשר בקלות, רצה השם ממנו שנסמוך בהם על הקבלה. וזה כי השם ית' רצה מישראל שהם ישיבו עניניהם כלם התלויים בענין תורתם אל הקבלה, יסמכו עליה וישלימו לה בכל מה שתאמר אותו, ונטהר נפשינו מכל חשד והרהור אחריה אבל נמסור לה כל ענינינו. ולפי שרצה האל ית' מישראל זה הענין הנהיגם בזה מתחלת הענין והיה מתנהג עמהם במנהגים יקבעו בנפשם התכונה הזאת, ותשוב בהם האמונה מדרך הקבלה קניין ומדה, ותמחק מנפשם תכונת המיאון והחשד וההרהור. והיכן הנהיגם השם ית' במנהגים המביאים אל זה? בשני מקומות, האחד בעניני מסעיהם, והשני בענין מזונם. אם בענין מסעיהם הוא כי השם ית' היה מנהיגם בו על פנים שונים מאין סדר כלל, פעם ישכנו במסע אחד יום בלא לילה, ופעם ישכנו במסע אחד לילה בלא יומי, ופעם ישכנו במסע אחד שנה או שנים, לא היה להם סדר אחד כי אם כפי שכן הענין על המשכן וכפי העלתו. אין לזה עלה מכשרת ונתינת טעם שיכתן האדם לומר אותו, רק שהשם ית' עשה להם אלו השינויים במסעיהם כדי שתשוב בהם האמונה מדרך הקבלה מדה, ויסור מנפשם מדת החשד וההרהור. אבל יהיו עניניהם החיצוניים והפנימיים נשואים אל פי י"י ביד משה, יקבלו מה שיאמר להם ויעשו מה שצוו בו בלא חשד והרהור ובקשת סבה אחרת עם רצון האלהים, ודי להם בו סבה לכל הדברים. ואשר מענין מזונם הוא גלוי ומפורסם. וזה, שהשם ית' צוים שלא יותירו מזון מיומם למחרתם כדי שישכבו בכל לילה על מטותיהם והם מאמינים ובטוחים כי אשר נתן צידת היום הוא אשר יתן צידת מחר. והראיה כי זאת היתה הכוונה בזה והוא

1 השם ית' ב 2 אל על ב 3 הקבלה האמונה מדרך הקבלה ב / היה הוא ב, צידן בו ב 4 השם השם ית' ב 5 רצה רצה ב / ישיבו עניניהם ישובו ענינם ב 6 אל על ב 7 כל על ותחק בשוליים א 9 במנהגים כמנהגם ב 11 ית' ליתא ב 13 אם אבל ב 14 במסע במסעה ב 15 אחד ליתא ב 16 שכן שכוון וסימן מחיקה על וראי א 17 האדם לאדם ב 20 עניניהם עניהם א / אל על מציק אל א, על ב

20 אל פי י"י: עפ"י יהו' טו יג, יד, כא ג

- 11א > שתמחק מנפשם מדת המאון והחשד וההרהור ותשוב בהם האמונה בקבלה מדה קבועה בהם, אמרו ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתו אם לא, וימסרו עצמם אל גזירתי ויאמינו בלא מאון ויבטחו בלא הרהור, עד שאפי' המופלג ביסודות התורה
- 5 בדרך עשות החקירה, והוא אשר מבין הדיעות התוריות כלם רב המופתים והראיות והוא יסוד היסוד, רצה השם ית' שנעשה בו הקבלה ונשים אמונתינו בו עומדת על הקבלה, אמר שמע ישראל יי' אלהינו. יאמר קבלו ממני ישראל את זאת הדעת והוא כי יי' אלהינו הוא אחד.
- 10 ואם בזה היסוד, ואין בדיעות מי שיש עליו מופתים וראיות עיוניות כמוהו, רצה השם שנעשה בו האמונה בקבלה, כל שכן בשאר הדעות התוריות אשר המופתים והראיות עליהם רחוקות או אשר אי אפשר עליהם ראייה ומופת. כי רצון האל ית' ממנו בהם שנאמין אותם מדרך הקבלה. כל זה כדי שלא נחליט אמונתנו ודיעותינו אל החקירה ולא נאמין רק במה שנשיג אותו בעיונינו, ומה שיקצור עיונינו מהשיגו נכפור
- 15 בו. לפי שהשכל האנושי מצד שהוא דבק אל השינויים יקרה לו שנויים מפנים שונים, ולפי' יתחדשו בין בני אדם דיעות שונות ותאמין כת מה שתכחש בו אחרת, ככל אשר קרה אל בעלי העיון מן האומות הנקראים פילוסופים. אבל גם האדם האחד בעינו יקרה לו זה ויתהפך מדעת להפכו ויכחיש בעת אחת מה שהיה מאמין בו בעת אחרת
- 20 ובהפך. ולזה רצה השם ית' שיהיו האמיתיות, אשר הם גדולי הערך וההכרח בעניינים האנושיים כלם והנפשיים, מסורים לו בקבלה. ורצה שתהיה אמונתנו בהם מדרך הקבלה כאמונתנו במה שהרגשנוהו מן החוש וכמו אמונתנו בדברים שהשגנום מפני ההשכלה הראשונה והם הנקראים מושכלות ראשונות, עד שיהיה חזק אמונתנו בחדוש העולם
- 25 במשל כחזק אמונתנו באשר השלג קר כשימוש וכחזק אמונתנו באשר הסותרים לא יתקבצו יחדיו בדבר אחד מצד אחד. וזהו גדר

1 וההרהור] וההרהור ב 3 אם לא] ליחא ב / גזירתי] גזירותי ב 4 ביסודות] שביסודות ב 7 יי' ה' ב / יאמר] וכר יאמר ב 8 יי' ה' ב 10 כמהו] כמהורצה מחוק כמהו א / שנעשה] ית' שנעשה ב 11 הדעות] הדיעות ב 12 ומופת] או מופת ב 13 אל] עד ב 14 שיקצור] שיקצר א 16 ותאמין] ותאמין ותקן כשוליים א 22 מן] מדרך ב 25 כשימוש] בשימוש ב

2 שם' טז ד, דבר' ו ד.

- <11ב> האמונה בכלל, והוא שיצדיק האדם בענינים התוריים ואע"פ שלא ירגישם ולא ישכילם במופת, כמו הצדקתו בדברים אשר ירגישם והדברים אשר ישכילם במופת או הדברים שהם מושכלות ראשונות. ומי שלא תהיה לו הצדקה בענינים התוריים בזה הדרך ובזה האיכות אינו מאמין בודאי. ואשר הצדקתו בענינים התוריים בזאת הדרך ותהיה אמונתו בהם על זאת האיכות 5 הוא אשר אם ירצה לחקור יחקור, לפי שהוא בטוח כי שום ספק לא יזיחו מאמונתו, כמו שלא יזיחו מהאמין כי המקל אשר יראהו ישר הוא ישר ואע"פ שיראהו בכניסתו במים עקומה, ולא יסירהו מהאמין היות ההר קיים ושקט היותו רואה אותו והוא בספינה מתנועע. כמו שקרה זה לאסף שהוא כמו שאמרנו, ואם הביאתו החקירה למקום הכחשה בקבלה לא זו מן הקבלה, 10 הפך מאלישע אחר, אבל כמו ר' עקיבה. וזאת היא הסבה רבת המעלה גדולת הערך אשר בעבורה רצה השם ית' שיהיו היסודות אשר הם התחלת תועלת האדם בעניניו הנפשיים והמדיניים מסורים לו בקבלה כדי שיהיו לו כמו הדגל במחנה. כי הדגל יישיר הנבוכך מרחוק וישיב את הטועה 15 מן הדרך אל הדרך הישרה, ובזה הדרך כשיהיו האמתיות אשר הם תכלית לכל החכמות גלויות ומפורסמות יישירו את הנבוכך בדרך החקירה וישיבו אותו אל הנכונה. כי אי זה דרך עיוני יוליך אל חלוף אותה התכלית ואפי' בפנים רחוקים, נדע כי בדרך ההוא יש שום טעות, ואז יעשה בחקירה מה שיעשה אותו הכורם, כי הכורם יזמור כל זמורה תזיק לשורש 20 ולא ישאיר כי אם הזמורה המועלת אל השורש להראות בו כחו בעתו. והנה נמשיל בזה משל, נחשוב כי בחקרנו על המבוקשים הנפשיים הביאנו העיון כי הנפש תקבל המושכלות בשום התפעלות כמו שהחוש יקבל המוחשים בשום התפעלות. אבל לפי שזה יוליך אל המאמר באשר הנפש לא תמצא נפרדת מן הגוף כמו שהחוש לא ימצא נפרד 25 מן הגוף, והאמונה הגלויה באומה היא כי הנפש תשאר בעצם אחר הפסד הגוף, נדע בעבור זה כי המאמר באשר הנפש תקבל

1 ירגישם] יצדיקם סימן מחיקה ירגישם א 7 מאמונתו...יזיחו] ליתא ב 8 בכניסתו] בכואתו ב 16 מפורסמות] מפורמת א 17 אי זה] איזה ב 21 על] אל ב 24 מן הגוף] מהגוף ב

1 והוא שיצדיק האדם בענינים התוריים: דהיינו שיאמתם ותקבלו עליו בודאות שלמה.
22 כי הנפש תקבל המושכלות בשום התפעלות: יתכן שמאחורי הקביעה הזאת עומדת השאלה שהועלתה על ידי הרמב"ם במו"נ ח"א לב: המוחש יכול לגרום "התפעלות", כאב, למשל. האם גם המושכלות יכולות לגרום התפעלות מעין זאת? ראב"א שולל אפשרות זאת.

- 12א> המושכלות בהתפעלות הוא מאמר כחב. והדרך אשר הוליך אל אותו המאמ' נכלל בו הטעות ויבוקש מקומו לישר אותו. והנה באה צוואה כללית בתורה לטהר הנפש מכל חשד והרהור ולברר אותה מכל חפוש וחקירה בעניינים התוריים הנמסרו [!] לנו בקבלה, אמר תמים תהיה עם יי' אלוהיך. ומאד מאד אני משבח ומודה למי שאמר והעיד על החדוש הזה והוא 5 היות תמי"ם בגימטרייא פתי, ויהיה ענין זה הצווי הוא מה טוב ומה נעים, כאלו אמר פתי תהיה עם יי' אלוהיך. ואסף אמר יותר מזה בהמות הייתי עמך, והרי זה כאלו אמר בהמה תהיה עם יי' אלוהיך, כי כל מה שיספר הנביא על עצמו יספר כדי שיעשה. וענין זאת המצוה 10 שלא יעשה האדם התחכמות עם השם והתפלספות עמו אבל ימסור עצמו לגזירתו במה שירצה שיאמן בו ושיעשה כבהמה אשר אין לה כי אם שתשא מה שינתן עליה בלי בעיטה כל עקר. וכבר אמר דוד ע"ה זה הענין בביאור אמר אם לא שויתי ודוממתי נפשי כגמול עלי אמו כגמול עלי נפשי. יאמר בנפלאות התורה ובגדולותיה קבלתי אותם 15 מן התורה בלא חשד והרהור ובקשת סבה או ראייה, כגמול אשר אין לו שום התחכמות במזונותיו אבל עינו תלויה עלי אמו וכל מה שתתן לו יקבל בלי שאלה למה ומנין. והנה כבר באה מצות לא תעשה על בקשת הראיה אמר לא תנסו את יי' אלהיכם כאשר נסיתם במסה. והנסיון במסה היה לדעת ראייה מדרך הנסיון כי יי' בקרבם. 20 ומבואר כי הנסיון ראייה, ואם כן אמרו לא תנסו את יי' אלהיכם עניינו לא תשאלו ראייה אבל קבלו גזרתו לבד. פרק ט' בביאור מאיזה צד ובאיזה דרך תכשר החקירה. וכשהוא כן, הנה יש לאדם שיקשה ויאמר א"כ עשות ההתפלספות והחקירה בעניינים התוריים הוא פעל מזהר ומרוחק, אחר שהשם רצה ממנו 25 שנקבל ולא רצה ממנו שנחקר ונבקש ראייה. ונאמר כי המזהר עליו שלא יעשה אינו החקירה במחלט, עד שנאמר כי אסור הוא להשתדל

4 בעניינים] ליתא א 9 יספר] יספרהו ב 10 שלא] הוא שלא ב / השם] השם ית' ב 12 שתשא] שתשה א / עליה] לה סימן מחיקה עליה א 14 יאמר] ליתא ב 17 למה] ליתא ב 19 בקרבם] בקרבכם ב 23 כן] ליתא א 24 השם] השם יתעלה ב

4 דברי יח יג, 7 תהלי' עג כב, 13 תהלי' קלא ב, 18 דבר' ו טז, 20 שטו.

- 12ב > לדעת במופת מה שאפשר לדעתו מדרך מופת בדברים התוריים. והרי הדברים קל וחומר. ומה בהשלמת דין אחד מדיניי נאמר בו ושאלת וחקרת ודרשת היטב, בענין המדע לא כל שכן. ואם השם לא רצה מן האדם שיהיה השכל המעשי בו לבטלה כמו שנאמר ישלח יי' לך [!] את הברכה באסמך ובכל משלת ידיך, ואמרו החכמים, ומה טוב מה שאמרו, אם אין אדם שולח יד ברכה מנין, ואברהם ע"ה עם שהשם הבטיחו בדרכו הקדים לעשות השמירה בעת הצורך כפי ענין אנושי, כל זה ללמד ולהעיר שלא יהיה השכל המעשי באדם לבטלה > וכ"ש שאין רצון האל ית' מן האדם שיהיה השכל העיוני בו לבטלה, ופועל השכל העיוני הוא העיון. ואיך אפשר לקיים מצות עשה שהיא על כל מצות עשה, היא המצוה האומרת ואהבת את יי' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך, אם לא יתבונן בשכלו ולא יראה ברעיונו. וכבר קדם לנו שהוא צוה על עשות החקירה ביסוד הגדול שהוא יסוד התורה כולה, והוא מצות היחוד, ויעד רע על עזיבת ההתבוננות וגנה אותה, אמר את פעל יי' לא הביטו [!]. אבל הענין כמו שאומר. השם ית' רצה ממנו שלא נשים אמונתנו בדברים התוריים תלוי על החקירה עד שאנחנו, ואפי' אם השגנו הדברים התוריים כלם בעיון וחקירה, נאמר כי אנחנו האמננו לפי שחקרנו והשגנו. אשר מזה היה מתחייב שאם לא היה חוקר ומשיג לא היה מאמין, כי אשר ישים אמונתו בנויה על זאת המחשבה אין אצלו משה כדי לסמוך עליו, ואין ספק כי החשדה במשה והיותו בעין בלתי כדי לסמוך עליו הוא חטא ממית. ולפי' אשר ישים אמונתו בדברים התוריים עלולה מחקירתו והשגתו, לא על שהוא סומך ונשען על דברי משה, הוא חוטא וכופר ועם היותו מאמין. ואמנם מי שישים אמונתו בדברים התוריים תלויה על דברי משה לפי שמשה בנפשו כדי לסמוך עליו, ותורתו כדי לסמוך עליה, ועשה עם זה התבוננות להפריש בין מה שאפשר להשיגו מדברי משה בראיה או מופת ממה שאי אפשר להשיגו, ומה שאי אפשר להשיגו

2 מדיניי מדיניה ב 3 היטב) הטיב ב / השם] השם ית' ב / מן האדם] מהאדם ב 6 השם] השם ית' ב 8 וכ"ש...בו לבטלה] ליתא א 11 שהוא] שהוא א 12 ריעד] ריעוד א 13 הביטו] הביטו וכו' ב 18 משה] מרע"ה ב 19-20 ואין...עליו] ליתא ב וכתב בשוליים באופן לא שלם 19 החשדה] החשדה א / במשה] במרע"ה ב 20 אשר] אם ב

2 דבר' יג טו, 4 שם כח ת, 10 שם ו ה (ל ו), ישע' ה יב

- 13א > בראיה ומופת שקטה נפשו עליו, ומה שאיפשר להשיגו בראיה ומופת שם בדעתו לחקור מה הראיה ומה המופת, לא על שהראייה והמופת יתלו בו את האמונה בדברים ההם, כי האמונה בהם כבר היא תקועה בו, אבל כדי שימרק את שכלו ויצחצחו ויאמין מדרך שיש לו שכל חוקר מה שהאמין מדרך היות לו שכל מקבל ולראות אם שכלו יקלע אל השערה בהשגת האמתיות. זאת החקירה היא האהובה המפורסמת אשר עושה משובח ומניחה מגונה. והוא אשר עם היותו חוקר — מקבל, ועם היותו מהרהר — מאמין, לפי שהמרכז אשר עליו יסוב היא הקבלה, ואכן בוחן שבידו לבחון אם כוחן בחקירתו או לא כוחן הוא המקובל, אם תביאנהו חקירתו אל המקובל — יתאשר, ואם תביאנהו אל גבול, 10 אשר כשימשך אחריה יטה, — יתישר. זאת היא דרך החקירה הרצויה לתוריים בענייני תורתם זאת היא ההתפלספות המשובחת אשר יעשה המאמינים באמונתם. פרק י' בביאור כי האמונה מדרך הקבלה יש בה די לתת ההצלחה האחרונה אל היהודי.
- 15 אחר שהצד המשותף והכולל לחלקי התורה וחלקי אנשיה היא האמונה מדרך הקבלה, כי לא כל חלקי האומה יכולים על החקירה, ולא כל חלקי התורה אפשר להשיגם בחקירה, ולפי' הצורך אל הקבלה יותר מן הצורך אל החקירה, והיא קרובה בשתתן את ההצלחה יותר מן החקירה. ולפי' רצה השם ית' ממנו יותר שנהיה מקבלים ולא שנהיה חוקרים, 20 וגנה אותנו על חסרון האמונה מפי הקבלה יותר מאשר גנה אותנו על חסרון האמונה מפי הבחינה ועזיבת החקירה וחסרון ההתבונן, וצוה אותנו שנאמין מפי השמועה יותר פעמים מאשר צונו שנהיה בוחנים, אלא שהוא כבר צונו על שניהם יחדיו, אך הקבלה שורש והחקירה סעיף. והאדם כפי כל מה שאמרנו יוכל לקבץ כי יש באמונה 25 מדרך הקבלה די לתת אל האדם ההצלחה אשר היא התכלית האחרונה לכל בעל תורה. אלא שהוא אולי יסופק על זה איך יהיה

1 ומופת] או מופת ב 3 יתלו] יתנו ב 4 ימרק] ימרק ב / ראמין] אותו ראמין ב 5 מקבל] מובל ב 6 בהשגת] בהשגות ב 12 המשובחת] המשובח ב 13-14 כי...היהודין] ליתא ב, ובמקום זה — כי עקי הצלחת האדם כפי העניינים התוריים תלוי על הקבלה, וכשהוא כן יראה בגלוי כי הצלחת התוריי תלוי על האמונה מדרך הקבלה 16 יכולים] ישלים א 17 מן הצורך] מהצורך ב 19 ולא שנהיה] מאשר נהיה ב 21 חסרון] והחסרון א / ההתבונן] ההתבוננות ב 26 האחרונה] האחרון ב / בעל] בעלי ב

15 חלקי התורה: הם "שלשת אופני התורה" דלעיל 9ב, 7-1.

15 חלקי אנשיה: ראו לעיל 9ב, 7-12.

- 13 > זה אפשר, והלא ההצלחה האחרונה לאדם היא לו במה שהוא אדם והוא אדם בשכל. לפי ההצלחה האחרונה לאדם דבקה בשכל; וההצלחה אמנם תהיה לעובד, לפי ההצלחה האחרונה תהיה לשכל כשיהיה השכל עובד; ועבודת השכל הוא העיץ וההתבונן לרעת מעשה יי, א"כ ההצלחה האחרונה לאדם היא נמשכת אחר החקירה והעיץ.
- 5 ואומר, אם כי האמונה מפי השמועה והקבלה בלי שאלת ראייה ומנין תיחשב לצדקה, ושאלת הראייה עליה הוא חטא מביא עונש, זה יתבאר מאברהם כי אברהם כאשר האמין ולא שאל אות נחשבה לו לצדקה כמו שאמר והאמין ביי ויחשביה [!] לו צדקה, ופרושו אצלי כי השם חשבה צדקה לאברהם לפי שהאמין ולא שאל אות. ואין לומר כי פרושו שאברהם הוא אשר חשבה לו צדקה מאת השם, לפי שהצדקה נגזרת מן הצדק, והצדק אחי המשפט, ושום שלם לא יחשוב כי הטוב הבא לו מאת האלהים בא לו מאת האלהים לפי שהוא ראוי לו, אבל יחשוב כי כל טוב יבא לו מאת האלהים הוא חסד אלהים עליו ונדבה ממנו אליו מבלתי שיהיה ראוי לו, אבל קטון ושפל בערך אליה, כדרך שאמר יעקוב ע"ה קטנתי מכל החסדים. א"כ אין ויחשביה [!] לו אברהם לעצמו, אבל השם חשבה צדקה לאברהם על אשר האמין האות. ואולם כאשר שאל אות נענש בשנאמר לו בשורה רעה כשאמר במה אדע כי אירשנה, ופירושו במה אהיה בטוח כי אירשנה, וכת לו השם את הברית ואת השבועה, כי הוא בזה כאדם שלא יאמין דברי אדם אחר עד שישבע לו. ולפי נתבשר ברע ונאמר לו כי גר יהיה זרעך. ומשה על שחשד את ישראל בחסרון האמונה מפי הקבלה נענש. וכאשר היה כן חסרון האמונה מפי הקבלה גנות גדול מכשיר עונש גדול, ושכנגדו א"כ שבח גדול מכשיר לשכר גדול. אבל איך תכשיר האמונה מדרך קבלה את השכר הגדול הוא כמו שאומר. האדם כאשר יכין עצמו אל שיאמין ויסיר מלבו החשדה וההרהור גמולו הוא שיאמין. וכדי שתבין ההפרש בין

2 האחרונה) האחרונה מחוק האחרונה א / דבקה דביקה ב 4 יי"ן השם ית' ב 6 מניין ב 9 צדקה לצדקה ב / השם) השם ית' ב 14 ממנו ממנו ית' ב 15 מכלחין ליתא ב / קטון קטן ב 17 השם) השם ית' ב 18 אירשנה) אירשנה א 19 ופירושו במה אהיה בטוח כי אירשנה) ליתא א / השם) השם ית' ב 20 גרן גיר א 21 זרעך ליתא ב

9 ברא' טו ו, 16 שם לכ י, 18 שם טו ת, 20 שם טו יג

9 ופרושו אצלי כי השם חשבה צדקה לאברהם: השו"ר רש"י ורמב"ן על אתר.
21 ומשה על שחשד... נענש: השו"ר שבת צו ע"א.

- 14א> האמונה אשר היא מביאה את הגמול ובין האמונה אשר היא הגמול, נאמר כי האמתיות בשכל הם על ב' דרכים. יש שכל שהאמתיות כתובות בו והוא להם כלוח המקבל את הכתיבה אשר אין הכתיבה בעצם הלוח ומהותו, ויש שהאמתיות אינם על שהם כתובות בו, אבל על שהם בו ובעצמו, ואמתתו ועצמו ומהותו הוא כי הוא אמתיות וחכמות.
- 5 והאמונה המביאה את הגמול, והיא המצוה, היא על דרך הראשון. והאמונה אשר היא על דרך הגמול על המצוה ההיא, היא על דרך השני. כי השם — בשכר השתדלות האדם לכתוב את הדברים ההם הרצוי בהם בשכל — ישקיע את הדברים ההם בשכל, וישוּבו אותם הדברים אחר שהיו מקרה נוסף על השכל, ישות ומהות בשכל. והכשר זה הוא מאשר אומר. ההפכים אחד מהם מורה על האחר, ומורה כי דרך הפכו — הפך דרכו. במשל, כי אנחנו כשנראה האש תתיך והאש הפך הכפור, נדע לאלתר כי דרך הכפור להקפיא. לפיכך בהיות העדר האמונה גורם שלא יאמין, כן ההתעתד להאמין גורם להאמין. וכן הקבלה שכר מצוה מצוה ושכר עבירה עבירה. וזה כי פרעה כאשר שם אל לבו שיחשוד ויהרהר ולא יאמין נענש בשסר ממנו אפשרות שכר המאמין כמו שאמ' כי לא ישמע אליכם פרעה ואני אחזק' [!] את לב פרעה, וזהו שאמ' אם לא תאמינו כי לא תאמנו, ר"ל אם לא תכינו עצמכם לאמונה [ולא תסירו] מנפשכם החשדה וההרהור, יהיה עונשכם שתסור מכם מדת האמונה ולא יתכן לכם להתפעל אל אמונת מה שראוי לכם להאמינו. וזהו שאמ' הכבד לב העם הזה [!] וכו', ומכלל לאו אתה שומע הן, כי אחר אשר אם לא תאמינו כי לא תאמנו, אם תאמינו — תיאמנו, ותשוב בכם האמונה מכתב אלהים חרות, לא זהב מצופה על חרש. וחשוב כי הנפש כמו המראה, כי המראה בהסיר החלודות מעליה ומרק אותה תקבל את האור, והסרת החלודות מעליה ומרק אותה הוא בהסיר הדעות הכוזבות ותת לה בקבלה את הדיעות הצודקות.
- 15
- 20
- 25

2 דרכים דברים ב 6 את] בטקסט אל ותקן בשוליים א 7 אשר היא על דרך] המביאה את א 12 הפך הכפור] הפך תקפיא הכפור א, ב (ללא ספק טעות סופר) 14 התעתד] התערר ב 15 כאשר] ליתא ב 16 יאמין] יאמן ב / בסורן בשכר ב / שכר] ליתא ב / המאמין] שיאמין ב 18 ולא תסירו] ותסירו א, ב 19 מנפשכם החשדה] נפשכם מהחשדה ב 20 אמנת] אמונה א 21 אתה] אדם ב / לב העם הזה] לב פרעה סימן מחיקה העם הזה א / הן] ליתא א 22 כי לא] לא ב 24 המראה] מראה ב / מעליה] מעלים א

14 אבות פ"ד ה"ב, 17 כי לא ישמע אליכם פרעה שם' ז ד, ואני אקשה את לב פרעה שם ז ג. 18 ישע' ז ט, 21 כוראה עפ"י יהו' יד ח, 22 ישע' ז ט, 23 זהב מצופה על חרש עפ"י משלי כו כג.

- 13... לפיכך בהיות העדר האמונה גורם שלא יאמין: נראה שכוונת ראב"א כאן היא שהאמונה מדרך הקבלה מכשירה את מדת האמונה — תכונה בנפש שהיא התחלה לפעולת האמונה או "שלמות ראשון לפעל האמונה" (ראו לעיל 3ב, שו" 8-14). הטיפול במידת האמונה דומה לפי זה, לטיפול בכל מידה עפ"י תיאורו הקלאסי של הרמב"ם בשמונה פרקים (עיינו בפרק ד שם). עם זאת, האמונה בפועל המושגת ע"י האמונה מדרך קבלה אינה סוף הדרך, כי היא "חוקקה בפועל בדמיון". כרי להגיע לאמונה בפועל במישור השכלי, נחזיק מאמץ נוסף (ראו להלן, 4-15, 14-15).

- 14 > כי כשיעשה זה יגרום שצורת האמת בעצמה תשקע בנפש. ואל תתמה על זה כי הצורה התשבוריית החקוקה בספר היא צורה שבכל מהותה היא חושיית ואחר כן דמיונית. ואין להם עם הצורה התשבוריית האמתית, והיא השכליית, שתוף כלל. ועם כל זה, כשהאדם משקיע כל פניתו והרהוריו בזאת החושיית והדמיונית, 5 תרד בשכלו הצורה התשבורית הרוחנית. ובזאת הדרך האמונה המקובלת גורמת שתחול בשכל האמונה המושכלת. ובהיות האמונה חקוקה בדמיון בפעל תהיה האמונה חקוקה בשכל בכח קרוב. והדברים שהם בכח קרוב במעט דבר יתפעלו וישבו אליו. לפי' אמ' השם אם תאמינו תיאמנו, לפי שהשכל בטבעו מוכן אבל יעכבו הדמיוניות הכחובות והמפורסמות. ולפי' מי שיוכל עם האמונה המקובלת שיפרד אל העבודות התוריות ויפרוש משאר עסקיו להם, לא יצטרך עם זה אל התפלספות ועיון. כי התכלית 10 היא, אשר תוליך לה תנועת ההתפלספות ביגיעה, תוליך אליה תמידות העבודה התוריית פתאום. אבל כאשר לא יכולנו לגזור עצמינו מן המפורסמות ולמסור עצמינו אל העבודה התוריית במוחלט, נעזרנו תמורת הקצור בזה, ביגיעת ההתפלספות. ולפי' לא נאשמו על עזיבת ההתבוננות כי אם אותם שיהיה כנור ונבל ויין משתייהם, לא העומד כל היום בתפלה ובתחנונים לפני בוראו, זה לא ייחס אליו אשם אם לא יתפלסף. כי אשר יטריד 20 עצמו בעבודה ואשר יטריד עצמו בחקירה, שניהם פניהם ללכת אל תכלית אחת. אך האחד ילך אל התכלית ההוא בדרך ארוכה וקצרה והאחר בדרך קצרה וארוכה. כי התוריית החוקר בתחלת החקירה ימצא לכל פעולה פועל והרי הוא בזה כאלו פגש אל העיר המבוקשת, כי זה יביאנו אל שיש אלוה אבל לא יפגוש אותו עד אחר כמה חקירות 25 וסבוכים, והרי הוא א"כ הלך דרך קצרה וארוכה. אבל

1 שצורת] שצורות ותוקן א 4 השכליית] השכלית א 5 החושיית] החושית ב 6 בשכלן] בשכל ב 8 בדמיון בפעל תהיה האמתה חקוקה] ליתא ב 10 לפי' ולפיכך ב / השם] השם ית' ב 12 העבודות] העבודות ב 13 התפלספות] ההתפלספות ב 16 אל] על ב 24 פעולה פועל] פועל פעולה ב / אל] ליתא ב.

19-18 כנור ויין ונבל משתייהם עפ"י ישע' ה' יא, 24-22 דרך ארוכה וקצרה, דרך קצרה וארוכה עפ"י ערוכין נג ע"ב.

6 ובזאת הדרך האמונה המקובלת גורמת שתחול בשכל האמונה המושכלת. השוו עמדתו של תומאס איש אקווינס לגבי השפעת האמונה על הפעילות השכלית: Th. Aquinas. De veritate, q. XIV, art. 9 ad 8m, art. 10 ad 9m
10 אמ' השם אם תאמינו תיאמנו: ראו לעיל (14, א, 22).

- <15א> התוריי העובד, תחלת מה שיפגוש יפגוש את האלוה, אלא שהוא לא יפגוש אותו כי אם אחר כמה עבודות. ולפיכך דרכו היתה ארוכה וקצרה, ועם כל זה מה שיפגשו זה אחר תמידות העבודה יותר חשוב ויותר מעולה ממה שיפגשו האחר אחר עשות החקירות. תבין 5 זה מישעיה ויחזקאל. כי ישעיה דרכו היה דרך התוריי העובד, ולפי תחלת נבואתו והשגתו ואראה את יי, ויחזקאל היה דרכו דרך התוריי החוקר ותחלת ראיתו היתה הענן וסוף ראיתו מראה דמות כבוד יי, לא כבוד יי, וכל שכן את יי. והדרך הראשונה, והיא הדרך הארוכה והקצרה, ידורך בה בעל היצירה החשובה ואשר כח בהם, והשניה היא דרך חלושי הלב. כי הנמהרים 10 חלושי הסבל אם לא יטעמו מתחלת עניין דבר מערבות מה שהוא בסוף לא יסבלו הטורח בהשגתו. והחשק לא יכנס מדרך הספור כי אם באותם שהם בטבעם ניאותים לחשק. כן ההפרד מן העולם הזה מפני הספור וההגדה, אשר היא הקבלה, לא יהיה כי אם לאותם שהם 15 בכח קרוב מבני העולם הבא. ואולם ההפרד מן העולם הזה מדרך המחקר הוא יותר קרוב, כמו שיותר קרוב הוא לאדם שיחשוק באשה מפני שיראה אותה דרך ראייה מן החלונות או הצצת החרכים מאשר יחשוק בה מפני מגידי יופיה. ולפי אנחנו בני הזמן הזה הטבעים ברפש העולם הזה המקצרים 20 בעבודה ראוי לנו אחר האמונה בקבלה שנעשה החקירה כדי שתעמוד לנו החקירה מקום הקצור מן השקיעה בעבודה. פרק י"א בכלל הדברים שהאמונה תלויה בהם. ואנחנו א"כ נדרוך הדרך הזה ונזכור תחלה כלל הדברים אשר צריך שנאמין בהם מפני הקבלה ואחר כן נשתדל 25 למצוא אותם מדרך ההתפלספות והבחינה. ונאמר כי הדברים שאמונתנו תלויה בהם, ואם הם רבים במספר, שבים לבסוף על

4 האחרון האחד א 5 העובדן העבודה ב 6 השגתן להשגתו ב 7 ותחלת מתחלת ב 10 חלושין חלוש ב 18 החוכים] החכמים ותקן א 20 בעבודה] בעבוד ב 22 בכללן ליתא ב 24 כללן כללי ב 26 לבסוף] לסוף ב / עלן אל ב

- 15 < ארבעה כללים, והם השולח והשליח, השליחות ומי שאליו. וביאור זה כי כל כתות בני אדם מאמינים כי יש שם נמצא משגיח בבני אדם, רוצה כשיהיה נעבד מהם מדרכו שיישירם אל מה שהוא טוב להם. זה הדבר יקראו שמו בלשון העברי אלוה. וכן יש לו בכל לשון שם יורה עליו. 5
- ויאמרו כלם מדרך האלוה שישלח לבני אדם מי שיעירם למה שהוא טוב להם, ויישירם כיצד יגיעו אליו, ויתן להם דרכים בהם יגיעו אליו. הנה האלוה הוא השולח. והערת האלוה את בני האדם על מהות הטוב ותת להם הדרכים אשר בהם יגיעו אליו וההישרות כיצד, הוא השליחות. וזה יקרא בלשון העברי תורה. ואמנם השליח הוא האיש אשר על ידו יגיע השליחות הזה מן האלוה אל האומה, והוא אשר יקראוהו העברים נביא. 10
- וכל בני אדם מאמינים כי מדרך האלוה שיבחר מבני אדם קצת אנשים יקרב אותם אליו וישים אותם שלוחים, יודיע לאחרים על ידם מהות הטוב אשר ראוי שיהיה תכלית אחרון לאדם בענייניו כולם, וכיצד יכוין אל הטוב והייעודים הטובים כשילכו בדרכים ההם, ושכנגדם כשלא ילכו בהם. והאיש הזה אשר יגיעו הדברים האלה על ידו מאצל 15
- האלוה יש לו מורא וכבוד בלבבות שאר האנשים מפני המורא והכבוד שבלבם לאלוה. ואולם מי שאליו השליחות הוא הכת מבני האדם שיהיה הנביא שלוח להם להישירם, כי השליחות תחייב שלשת אלה העניינים, והוא שיש שם דבר ממנו תהיה, ודבר אליו תהיה, ודבר 20
- אמצעי ביניהם, הוא שעל ידו תגיע השליחות. אלה הם כלל הדברים שהאמונה בכלל תלויה בהם, והם דברים אשר כפי המאמר הכללי כל האומות מסכימים עליהם, אין חולק עליהם. כי אין שום אומה ולא היתה כפי מה שיעידו הסופרי' [שלא] האמין כי יש אלוה והאלוה ההוא יש לו שלוחים ישלחם לאותה האומה יודיעם 25
- רצון האל מהם. ואמנם החלוף אשר בין האומות הוא בתואר אלה הדברים. כי קצת האומות במשל, יאמינו כי האלוה הוא

1 ומין מי ב 2 בבני לבני ותקן בשוליים א 3 שיישירם] שיישירם ב 4 שמו] אותו ב / העברין העבריה ב 5 האלוה] אלוה ב 7 האדם] אדם ב 12 לאחרים על ידם] על ידם לאחרים ב 15 כשלא] כלא א / הדברים האלה] אלה הדברים ב 17 שאליו] שאליו ותקן א / מבין ליתא א 18 שיהיה] אשר ב / להם] אליהם ב 20 שעל] על א 21 המאמר] המנהג ותקן בשוליים א, מאמר ב 22 עליהם] בהם ב 23 שיעידו הסופרי'] שהעידו הספורים א / שלא] אלא א,ב / האמין] והאמין א 25 האל] האל ית' ב / אשר] ליתא ב / בין] שכן ב

- 16א < השמש והשליח היה נח והשליחות היה עבודת האדמה. ואחרים יאמינו דברים אחרים, כמו הנוצרים המאמינים כי האלוה הוא דבר יש לו שיתגשם, ונתגשם. והיה הדבר ההוא אלוה פנימי ואדם חיצון, והשליח היה כת אחת מאנשים, והשליחות היה עניינים מדיניים ופרוק עול תורת משה. וכזאת וכזאת יתחלפו האומות, ואולם עד כה הנה כולם מסכימים כי יש אלוה שולח ואדם שליח ושליחות הגיעה מהאלוה על יד שליח ואומה שלוח אליה. פרק י"ב במה שיאמרוהו ישראל דרך כלל. ואשר יאמרו אותו היהודים בזה כלל הוא מה שאומר. אם באלוה יאמרו כי הוא נמצא מעולה על הנמצאות שהם זולתו, ויש לו בבחינת עצמו כל מעלה ושלמות אמתיים, ואין שום רבוי לא בעצמו ולא בתארו ולא במינו. אבל הוא נמצא שאין במדרגת מציאותו יותר מאחד, והוא נמצא שאין בו עניין נוסף על מהותו עד שיהיה עצמו והדברים הסמוכים למהותו שנים ובכל נשוא ונושא, והוא נמצא שאין במהותו שום רבוי כלל לא רבוי הרכבה ולא רבוי התאספות, ובכלל הוא אחד מכל הפנים. זה הנמצא העליון האחד הוא עלת כל מה שזולתו ויודע כל מה שזולתו ומאתו תבוא ההנהגה וההישרה לכל מה שזולתו. הנה זה הוא עניין האלוה בכלל כפי האמונה הישראלית. ואמנם השלוח נאמין כי היו רבים בדורות רבים, אבל נאמין כי בין השלוחים כולם היה בדור אחד שלוח אחד היה מעולה על כל שלוח היה ויהיה, לא יתכן שיהיה במין האנושי איש שיהיה קרוב לאלוה כמוהו, זה האיש נקראהו משה בן עמרם. ואמנם השלוח מאת האלוה כמו שנאמין כי השלוחים רבים וביניהם אחד עליון, כן השליחות היו רבות וביניהם שליחות אחת עליונה מעולה

1 היה היתה ב 4 עול על ב 6 הגיעה הגיעם ב / מהאלוה ליחא ב 7 שלוח שלוחה ב 8 דרך בזה דרך
 9 יאמרו ואשר יאמרו א 10 יאמרו אמרו ב / ומעולה מעולה ב, ומעלה א 11 בבחינת בבחינות ב 14
 הסמוכים ההם הסמוכים ב / נשוא ונשא נשוא ונשא ב 15 נמצא נמצא א 16 האחד והאחד א 18
 ההישרה והישרה ב / זה הוא זהו ב 21 היה ויהיה ויהיה ב 24 כן כי ב

- 1 ...עבודת האדמה: הדברים הללו מבוססים כנראה על התפיסה על עבודת האדמה של כת הצבאה, עליה דן הרמב"ם בחלק ג של מו"נ. וראו ש' פינס, בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים תשל"ז, עמ' 163-164.
- 3 והשליח...מאנשים: חשוב לציין שאין ראב"א מתייחס לישו אלא ליכת אחת מאנשים", כנראה לשליחים.
- 9 בזה הכלל: יתכן שיש לגרוס בכלל, או דרך כלל, וראו להלן שר' 8, שר' 18.
- 11 כל מעלה ושלמות אמתיים: שאין הוא זקוק לאחרים כדי להיות בעל שלמות זאת.
- 14 ובכל נשוא ונושא: הנוסח קשה, ואולי משובש. והכוונה כנראה היא לשלול את התארים החיוביים. הנה דבריו של ראב"א בחלק ג בחיבור זה: "כי זה נמצא העליון במוחלט אשר אין חוצה לו דבר כמוהו בשום פנים, אין בו רבוי בשום פנים, וזה בשני פנים: אחד מהם שאין בעצמו רבוי כל עיקר, והשני שאין בו רבוי מדרך שיש בו ענין או עניינים סמוכים למהות עד שיהיה שם רבוי מדרך נושא ונשוא" (9-12, 43).

- 25 על כל שליחות היא שהגיעה על יד המעולה שבשלוחים, והיא אשר נקרא אותה תורת משה בן עמרם לפי שהגיעה על ידו, ונקראנה תורת <16ב> י"י לפי שהגיעה ממנו. ונאמין כי היא היא התורה אשר היא מידם בידינו אות באות. נאמין כי השליחות הזאת והתורה הזאת נתנה שתהיה תדירית לא יחליפנה ולא יתכן אחרת. ואמנם האומה אשר השליחות בא אליה היא הכת מבני אדם שירדה מיעקב, הידועה היום בשם היהודים ובשם העברים. זאת האומה נאמין בה כי היא סגולה מיוחדת שיראה בה הענין האלהי בארציות, לא יתכן שיהיה נביא כי אם ממנה ולא תשרה שכינה כי אם על היהודי או המתיהד, לא יחליפנה האלוה באומה אחרת ולא יכלנה כליון חרוץ.
- פרק י"ג בחלוף שבין אלה הכללי בדרך הראיות עליהם.
- 10 ואלו הכללים הארבעה ישתתפו בדרך האמונה מפני הקבלה. כי לכל כלל מהם ולכל פרט מפרטיהם ראיות התחלותיהם מקובלות והם מאמרים נבואיים. אבל יתחלפו בדרך האמונה מפני הבחינה. כי מהם [מה] שהעמידה עליו אפשי מצד הבחינה ואפ"י שלא באה בו הקבלה. ומהם מה שאי אפשי לעמוד עליו מצד הבחינה ולולי שאמרתהו הקבלה לא היתה הבחינה מביאה אותנו אליו, אבל כאשר אמרתהו הקבלה התפלפלנו ומצאנו לו פנים מכשירים או נתחכמנו לבטל מה שיתכן שיהיה עליו מחלוקת. ומהם שאי אפשי בו דרך אחרת כי אם ראיית הקבלה. והכלל הראשון ורוב מה שבכלל השני הוא בטור הראשון
- 20 וקצת מה שבכלל השני ורוב מה שבכלל השלישי הוא תחת הטור השני. אבל מה שבכלל הרביעי התלוי באומה הוא בטור [השלישי] ומבואר כי שלימות האדם הוא שיצא בו לפועל כל חשיבות שהוא כחני עליה, ולפי' ראוי שנעשה הבחינה בכל א' מהכללים הד' כפי מה שבחוקו והניאות לו, וכפי מה שבכוחו עליו.
- 25 וכ"ש בכלל הראשון התלוי באלוה. כי הכלל הזה כל מה שהקבלה מחייבת אותנו להאמינו, הבחינה המחקריית תוליכנו אליו.

25 שהגיעה / על ידי ב / 1 ממנו / ממנו ית' ב / 4 ליתא ב / 7 שכינה / השכינה ב / היהודי / יהודי א
13 מה / מי א, ב / 15 ולולין / ולוא ב / 21 השלישי / הרביעי א, ב / 23 מהכללים / מן הכללים ב / 24 שבכוחו / שבכחינתו א

7-6 השפעתו של ריה"ל ברורה מאליה, אם כי רעיון השראת השכינה על המתיהד חידוש הוא.
21-19 הטור הראשון: הדברים שאפשר להגיע אליהם מתוך הבחינה ללא קבלה, הטור השני — הדברים שמגיעים אליהם בדרך הבחינה בעזרתה של הקבלה, הטור השלישי — הדברים שאפשר להגיע אליהם רק דרך הקבלה.

- 17א > ולפיכך ההתפלספות בו מותר כי לא יביא הזק [ן]מועלת כי תגלה ותפרסם יופי הקבלה מצווה עליה היהודי כמו שאמ' וידעת היום והשבות אל לבבך וכו', ואין זה אלא מפני כי כל מה שצריך להאמין אותו באלוה אפשר למצוא אותו בחקירה. לפי שהדבר מבואר כי אם יש לעולם אלוה מטבע האלוה ההוא הוא העולם, ויש לו בעולם דתות ונמוסים בכל מדינה וקברן שיש להם קצין והתחלה. ולפי' המטבע והדת והנמוס שיש להתחלה ההוא בקברן ההוא אשר תחתיו, יעמידו על כל פנים למתבוננים בהם על ענין הקצין ההוא. ולא אומר כי השגת מציאות האלוה מתוך הבחינה והחקירה אפשר לבד, אבל אומר עם זה כי אין שם נמצא זולת האלוה ית' שיהיו לו מופתים רבים מורים על מציאותו כמוהו, עד שאני אומר כי עם טוב ההתבוננות אין שום נמצא והוא עד על מציאותו, לפי שאין דבר נמצא אלא מה שזוהר מזהרוריתו זורח עליו וניצוץ מניצוצי אורו מגיע אליו. ולפי' נאמר מלא כל הארץ כבודו ואמר את השמים ואת הארץ אני מלא. א"כ מכל דבר ואצל כל דבר יפגש הבורא ואין דרך שידרוך האדם בה שלא תולין אותו הדרך ההיא אל האלוה. ולפי' המתעצל מהתעסק בזאת הפעולה, והוא עשות הבחינה המביאה אל אמנות מציאות האלוה, הפחות והמגונה שבעצלים. כי כל מה שיהיה הטוב יותר מזומן והוא מההשתדל אחריו שוקט, הוא יותר מופלג בעצלות. וכל מה שיהיה הטוב יותר מעולה, העצלה בבקשתו יותר מגונה. ולפי' כשיתקבץ שיהיה הטוב הוא מעולה שבטובות והשגתו אפשר מכל צד ובכל השתדלות, תהיה עזיבת בקשתו וההשתדלות בעדו המגונה והרעה שבעצליות. ולפי' האשמה הגדולה תהיה למי שלא יעשה הבחינה בכלל הראשון אבל יספיק לו הקבלה. ואולם הכלל השלישי, וכ"ש הרביעי, אין עליו אשמה אם לא יעשה בחינה ויספיק לו הקבלה, לפי שהשלישי, וכ"ש הרביעי, קשה להביא עליהם ראיה

4 מבוראן מבשר א 5 בעולם] ליתא ב 7 יעמידן] יצמד סימן מחיקה יעמידו א 9 אין] אם א / זולת] זאת ב 11 הוראן] אלא והוא ב 12 על] כל ב 14 ואמר] ואומר ב 15 הבורא] מן הבורא א 19 מההשתדל] המשתדל א 21 כשיתקבן] כשיקבן ב 23 הרעה] הרע ב / שבעצליות] שבעצליותו א 24 הקבלה] בה הקבלה ב

2 דבר' ד לט, 13 ישע' ו ג, 14 ירמ' כג כד.

4 מטבע האלוה ההוא הוא העולם: כנראה שהכוונה כבשו' 6 שהמטבע שלו בעולם, כלומר שהחוקיות בעולם מוכיחה את קיומו.

12-11 אין שום נמצא והוא עד על מציאותו: הניסוח קשה. כוונת הדברים, כנראה, שאין שום מצוי בעולם שיהיה מחויב המציאות ויעיד על מציאותו אלא הוא בלבד. יש כאן אולי רמז להוכחה האונטולוגית לקיומו של האל. יתכן שיש לגרוס עפ"י ב מתוקן: אין שום נמצא אלא הוא והוא עד...

- 17ב) מציאותיית. כי הראייה המציאותיית תהיה בדברים אשר להם טבע, לא בדברים שהם כמו אומנות. אבל אפשר שיהיה להם ראיות מיוחסות אליהם. פרק י"ד בדרך הראיה הראוי לעשות אותה במקום הזה. ונאמר כי ראוי עלינו קודם מאשר נכנס בבחינה, שנדע מאיזה שער נכנס בו וכאי זה דרך נרוך. כי שערי הבחינות והתחליותיהם רבים, מהם מורגשות ומהם דמיוניות ומהם מפורסמות ומהם מושכלות ראשונות. וכמו כן דרכי הבחינות רבות, מהם הקש ומהם חפוש ומהם המשל. ונאמר, כי לפי שבארנו שהיסוד בחכמת התורה היא הקבלה, והבחינה בנויה על היסוד ההוא, והיסוד ומה שעליו ראוי שיהיו מיוחסים, צריך לומר כי הבחינה הנעשת בחכמת התורה ראוי שתהיה בדרך היותר מיוחס שבדרכי הבחינות על דרך הקבלה. והדרך הזוה הוא ההמשל ועשות הדמיון, והחפוש ג"כ. וכשיעשה הקש שיהיו התחלותיו הם היותר דומים שבהתחלות אל המקובל והם ההתחלה המפורסמות. ויתבאר זה מאשר אומר. התורה, ואם היא עיונית מצד שהיא תודיע מהות הטוב השלם וענייניו והדבר אשר בו ההצלחה האחרונה לאדם, היא מעשית מצד שהיא מודעת הדרכים המוליכים אל ההצלחה האחרונה והמרחיקים. ותכלית הודעתה מהות ההצלחה והטוב האחרון אמנם הוא כדי שיכוון אליהם. ולפי' היא חכמה מעשית יותר מאשר היא חכמה עיונית, כמו שמלאכת הרפואה עקרה מעשית, ואם יש בה ג"כ עיונים מדעיים כהודיעה מהו הבריאות ומהו החולי, אלא שהיא תודיעם כדי שידע לשמור הבריאות בעודה ולהחזירה בסורה בדרכים ובמעשים שדרכם זה. כן התורה תודיע מהות ההצלחה האחרונה כדי שידרוך האדם בדרכים המוליכים אליה ובמעשים העוזרים להגיע לה. ולפי' היא על כל פנים חכמה מעשית ר"ל חכמה המביאה לידי מעשה. ולפי שעקר התורה הוא זה, לפי' היו דבריה בעיוניות כללים קצרים וסתומות, לפי שהם על דרך השרשים וההתחלות, ודבריה

2 אליהם] עליהם ב 6 רבים] הם רבות א 11 על דרך] אל ענין ב 15 השלם] השם א 16 ההצלחה] ההצלחות ב 17 המרחיקים] המרחיקים ב 20 בה] ליתא ב / עיונים מדעיים] מדעים עיוניים ב / בהודיעה] כהודיעה א / מהו] מה הוא ב 21 שידע לשמור] שידע ושמור ב / בסורה] אותה בסורה ב 24 פנים חכמה] פנים היא חכמה א / המביאה] שמביאה ב

2 ראיות מיוחסות אליהם : ביחס לשליחות (לדרכי השגת השלמות הניתנים ע"י שליח, ראו ב15, 8) וביחס למי שאליו השליחות (לכת מבני אדם שאליהם נשלח השליח למען תיקון דרכיהם והבאתם לשלמות, ראו ב15, 17) אין ראיות מציאותיות, דהיינו בתחומים אלו לא ניתן להציג הוכחות מופתיות, אלא ראיות שהן פונקציה של הוכחות בתחומים אחרים והן נקראות ראיות מיוחסות אליהם.

6 מהם מורגשות : לפנינו חלוקת ההקדמות המקובלת ביה"ב.

7 דרכי הבחינות כללמו טוגי ההוכחות: הדרוקטיבית (הקש), האינדוקטיבית (חיפוש) והאנלוגית (המשל).

- 18א < במעשיות ארוכות ורחבות. וכשהוא כן, התחלותיה ראוי שיהיו מדעים מעשיים ר"ל ידיעות מניעות לאדם לעשות. והן הן ההתחלות המיותסות אל השכל המעשי. והמין הזה מההתחל' הוא אשר יאמ' להם הקדמו' מפורסמות. פרק ט"ו בחלוק המפורסמות.
- 5 ויהיו אם כן ההקדמות המפורסמות הם אשר יחסם לשכל המעשי יחס המושכלות לשכל העיוני. אלא כי המושכלות בשכל העיוני הם על ג' פנים. מהם התחלות שאינם תולדות, ומהם תולדות שאינם התחלות, ומהם התחלות ותולדות מצד ומצד. אבל כל מדע מפורסם הוא התחלה, כי כל מדע מפורסם מביא לידי מעשה, והתחלה מכשרת לעשות פעל מה או שלא לעשותו, לא שכל מדע מפורסם התחלת מדע מפורסם. ומזה הצד הנה א"כ יסכימו עם המושכלות.
- 10 ויהיה החלוק, באשר המושכל או שיהיה ידיעה ולא יביא ידיעה, או שיהיה ידיעה ויביא לידיעה ולא יביא לדבר שאינו ידיעה. אבל < כל המפורסם הוא ידיעה ואפשר שיביא לידיעה או שלא יביא, אבל הוא על כל פנים מביא לידי דבר שאינו ידיעה אבל > הוא מעשה. ומשל זה השקר מגונה וחולי רע בנפש, א"כ אין ראוי לשקר; החכמה דבר חשוב ושלמות לנפש, א"כ ראוי שישתדל להשיגה. וככה בכל הקדמה מפורסמת. ולפי' ההקדמה המפורסמת היא המדע המלבב דבר מה או עזיבתו. והם בכלל על ב' פנים, מהם כוללות ומהם מיוחדות.
- 15 והמיוחדות הם אשר נמשכו ונתפשטו אצל כת אחד מבני אדם ואינם נמשכות ומתפשטות אצל כת אחרת, כדין חבוט הקבר ותחיית המתים המפורסמים אצל בעלי התורה ואינם מפורסמים אצל זולתם.
- 20 ואלו הם דעות אשר תחלת היותם היו באומה על שהם מקובלות וכאשר גדלו הבנים ובני הבנים עליהם שבו אצלם בחוק המפורסמות והוא היותם נהנה בהם או מגועל בהם, כי כל מה שיגדל עליו ויורגל בו ישוב מפריס בו לנפש והנפש אוהבת אותו ומפויסת ממנו. ובכמו אלו המפורסמות יתחלפו האומות ויהיה מה שהוא משובח אצל אומה אחת מגונה אצל האחרת ובהפך. ואולם המפורסמות הכלליות, והם המפורסמות

2 לאדם] האדם ב / 3 מההתחל' מן ההתחלות ב / 12 יביא] תביא ב / 13 ידיעה] ליתא ב / כל המפורסם...ידיעה אבל] ליתא א / 14 בנפש] בנפשם ב / 15 לנפש] יפה לנפש ב / שישתדל להשיגה] והשתדל להשגם ב / 16 דבר] פעל ב / 18 נמשכו] נתמשכו א / אחד] אחת ב / 22 בחוק] כחך ב / 23 מגועל] מגואל ב / ויורגל] ויורע ב / 26 האחרת] אומה אחרת ב

13-9 אבל כל מדע מפורסם הוא התחלה: לפנינו מערכת מפורסמות. המפורסמות מתחלקות לשנים: המולידות מפורסמות אחרים (ההתחלה המולידה התחלה) ושאינם מולידות מפורסמות אלא מעשים בלבד. במלים אחרות, במידת מה כל מפורסם הוא התחלה, שהרי בכוחו להוליד מעשה. אולם כשאנו עושים את האנלוגיה עם המושכלות, עלינו להשוות התחלות אלו המולידות מעשים, "עקריות" מבחינה תיאורטית, לתולדות האחרונות במערכת העיונית. הנחת היסוד היתה שבמערכת המושכלות יש תולדות אחרונות שאינן מולידות שום אמת נוספת אלא הן עקריות (תולדות שאינן התחלות — שו' 8).

14 השקר מגונה: ראב"א טוען כאן לאפשרות של המעבר מ־'is is ought', כאשר is שייך למפורס

- 18 < אשר הם כללי המפורסם, הם אשר כל מי שישמע אותם יתפייס בהם יגעל
 בחלופם יהיה מאיזה אומה שיהיה. ואלו הם המפורסמות אשר בהם קיום
 הישוב. והמפורסמות אשר נעשה אותם התחלות במבוקשים
 התוריים במוחלט, הם אלו, לא הראשונות. כי הראשונות כפי האמת הם
 מבוקשים תוריים יעשה עליהם הראיה אם מבדומה להם אצל אנשי
 התורה ההיא, או מן המפורסמות בכלל אם היה מה שדרכו זה אצל כל אדם.
 ומבואר כי הראשיות אי אפשר לעשות עליהם הראיה ממה שהוא
 נשען על הראשיות ההם. ולפי אי אפשר לעשות הראיות על ראשיות
 התורה מן הדברים המקובלים, ואם כן נשאר שתהיה הראיה עליהם
 מן המפורסמות כלליות הפרסום.
 פרק י"ו בקיום זה המין מן המפורסמות.
 ואולם יאמר אומר: אין שם מפורסם כולל, והוא
 המפורסם אשר יודה כל אדם על שהוא משובח או מגונה יהיה מאיזה אומה
 שיהיה, אבל יאמר כי כל מפורסם שב מפורסם מפני המנהג וההרגל,
 ואם כן אין שם מדע מפורסם בעצמו, ר"ל שיהיה משובח או מגונה
 על שהוא כן, אבל שכך הורגל. אנחנו נבטל המאמר הזה
 בשלשה מאמרים. אחד מהם מדרך המציאות, כי
 אנחנו נמצא אומות שונות בישוכים וברתות ובמנהגים וקצתם אויב
 לקצתם ימצאו שם דיעות רבות משותפות המיאוס והגיעול ביניהם,
 ודיעות רבות משותפות בהם ביניהם על שהם אהובות ונאות ומפויסות.
 במשל, כי אין שום אומה אלא שתודה כי האמת משובח והשקר
 מגונה, וכל אדם יודה כי היות האדם כפוי טובה היא מדה רעה ומגונה,
 חולת זה מן הדיעות אשר בהם ישלם הישוב לבני אדם. ובהיותם
 מוסכם עליהם מן האומות השונות עם חלופם בכל עניין, כי אם
 במה שהם בו אדם. ולפי צריך לומר כי כמו אלו הדיעות הם
 משובחות או מגונות ובכלל שהם כן כמו שהם במאמר לא

2 מאיזה] מאי זה ב 3 במבוקשים] במבוקשים הטבעיים סימן מחיקה א 6 אין ליתא ב 8 הראיות] הראיה
 ב 12 שם] שום א 14 שב] ליתא ב 15 שם] שום א 16 שכך] כל מפורסם שכך ב 20 משותפות]
 משותף א / שהם] שם ב 21 אומה] אימה ב / שתודה] ותדה ב 24 מן האומות] מהאומות ב 26 כן] בו ב

- 16-11 מטרת הפרק להוכיח שיש עקרונות אוניברסליים באתיקה שאינם תלויים בתרבות. והם מקבילים
 לאקסיומות במדעים. עקרונות אלו הם האקסיומות של השכל המעשי. אכן, ראב"א חייב להשיב
 כאן על הטענה הרלטיביסטית ביחס למפורסמות, לפיה אין הסכמה כללית, הכל תלוי בהקשר
 תרבותי וחברתי (הכל לפי "הבחירה וההסכמה", שו' 24 בעמוד הבא). העקרונות האוניברסליים
 הללו תקפים "הם בעצמם" או מעוגנים בזה "שהטבע האנושי מאליו" שואף אליהם. והשוו
 מילות ההגיון, פרק ח.
 בהם ביניהם: נראה שנשתמרו כאן שתי נוסחאות שונות. האחת גרסה "בהם", השנייה
 — "ביניהם".

- 19א < מפני מנהגים ונמוסים אבל הם דעות שהם כן, ר"ל משובחות או מגונות מפני הטבע האנושי. והטבע האנושי במחלט הוא אשר ייטבו לו הדיעות ההם או אשר ימאס בהם. והדרך הב' הוא שנאמר כי השם כשהמציא את האדם המציאו כדי שיכוון אל הדבר אשר הוא לו שלמות אחרון, כמו שהוא הענין בכל הנמצאים שהם אמנם נמצאו אם על שלמותם האחרון או שהם נמצאו שהם ילכו אליו. ואין ספק כי כל מה שנמצא כדי שילך אל שלמותו נתן לו השם ית' הדרכים אשר בהם ילך אל השלמות ההוא. כי אם השם ברא את השלמות האחרון לאדם וברא האדם כדי שילך אליו ולא ברא דרך הליכת האדם אליו, יהיה בריאת האדם כדי שילך אל אותו השלמות הוא לבטלה, ויהיה החשק הנמצא באדם לשלמות הוא לבטלה, והשלמות ההוא עצמו לבטלה. וזה, והוא שיהיה השם ית' פועל השוא, הוא מאמר שהכל מכחישים בו. ולפיכך צריך לומר כי לאדם ההתחלות והדרכים אשר יתכן שילך בהם אל השלמות האחרון המיוחד בו. והשלמות האחרון לאדם באמת הוא שירבק אל הטוב השלם בציוור ויתדמה אליו בפעל, והוא יצייר בשכל העיוני ויתדמה בשכל המעשי אלו הכוחות יגיע כל אחד מהם למה שבחוקו על ידי שתי התחלות אחת אל אחד; המושכלות הראשונות אל השכל העיוני והמפורסמות הראשונות אל השכל המעשי. ולפי ששתי הידיעות הללו יחס א' מהם לשכנגדה הוא יחס אחד, יחס המושכלות הראשונות לשכל העיוני כיחס המפורסמות הראשונות לשכל המעשי, ולפי' כמו שהמושכלות הראשונות נמצאות, כן המפורסמות הראשונות נמצאות. ודין הוא כי המפורסמו' גלוי בהם שהם התחלות מביאות לידי מעשה כמאמר אומר כבוד הורים טוב והבעיטה במורים רע והדומה לזה. ואלו היו ג"כ מעשיות ר"ל כי המאמר היה מפני הבחירה וההסכמה, היה הענין בהם הולך אל לא תכלית ואז לא היה ולא אחד מהם. ולפי' צריך לומר על כל פנים כי יש שם מפורסמות ראשונות שהם מגונות או משובחות לפי שהם בעצמם כן,

6 שהם ליתא ב' 9 הליכתן הליכות ב' / אלין אלא ב' / בריאתן בריאות וסימן מחיקה מעל וא"א א 11 השם האל ב 15 במשל המשל ב' 18 הידיעותן הדיעות א 19 לשכנגדה ושכנגדה ב' 23 מעשיותן הם מעשיות ב' 24 אל על ב' 25 ואזן ואם ב'.

17 אחת אל אחד: כלומר, בהתאמה.
23 ואלו היו ג"כ מעשיות: הפעולות "המעשיות" בנויות על אקסיומות של השכל המעשי ("המפורסמות הראשונות"). אילולי כן היו תלויות על בלימה.

- 19ב> לא שהסכימו עליהם, אבל לפי שהטבע האנושי מאליו ישבחם או יגנם. והדרך הג' הוא כי האדם מדיני בטבע, ואשר הוא בטבע דבר מה, יש בו בטבע ההתחלות המביאות אל אותו דבר. כמו שהאש אופקייט בטבע ויש לה בטבע המביאים לה להיות אופקייט והוא הקלות במשל, וכן לארץ בענין המדבק. וכשהוא כן הנה באדם על כל פנים ההתחלות המדיניות בטבע אחר שהוא מדיני בטבע. וההתחלות המדיניות הם ההקדמות המפורסמות אשר בהם ישלימו הישובים כלם, כאמרו השקר רע והאמת טוב. ויחס אלו ההקדמות והדומה להם לעניינים המעשים יחס המושכלות הראשונות אל שאר המושכלות העיוניות, אין הפרש. אלא כי המפורסמות התחלות כמו כלי, כי הכלי התחלה לפעולה אינה בנושא אותו. כמו שהקרדום התחלת חתיכה לא בברזל כי אם בעץ, כן המפורסמות התחלות למעשה אין מוצע הדיעות המפורסמות הוא מוצע המעשה, כי המעשה מוצעו הגוף וכיליו, ואולם מוצע המושכלות הראשונות והעיוניות הבאות מהם הוא אחד, והוא השכל. ולפי באלו המושכלות הראשונות התחלות כמו חלק. ואין הפרש בחזק האומות בהם כי אם בשני ענינים. אחד מהם כי המפורסמות יאמר בהם הטוב והרע והשבח והגנות אבל המושכלות יאמר בהם האמת והשקר. ומצד האמת והשקר יראה כי המושכלות הם תחת המפורסמות, כי האמת טוב ומשובח והשקר רע ומגונה. וג"כ כי המפורסמות כבר יתחלף בהם הענין מפני המביאים וישוב המשובח בהם מגונה והמגונה משובח. וזה ענין לא יקרה במושכלות הראשונות. ולפי אפש' שיוולד ספק במפורסמות ולא יתכן שיוולד ספק במושכלות הראשונות. אבל מה שיקרה מזה במפורסמות אינו

3 בטבע] בבטבע א 5 המדבק] המוכן א 7 ישלימו] שלמו ב 9 הדומה] הדומים ב 11 אינה] אינו ב 12 לא] ולא ב 15 באלו המושכלות] ככל המושכלות א / המושכלות] המושכלות ב 17-16 א...מהם] ליחא ב / יאמר] ואמר ב / הטוב והרע] ליחא ב

- 4 אפקייט: כלומר, מצויה בקצה האופק כקליפה מקיפה, במקום המרוחק ביותר מאתנו, וזאת בגין קלותה.
- 5 המדבק: יתכן שכוונתו לכח המשיכה של הארץ, כמליצה בתהלי' קיט כה. וייתכן שהכוונה לכח המדבק חלקים שונים של עפר.
- 10 התחלות: ראו לעיל, פרק ט"ו (18א).
- 11 כמו שהקרדום: למרות שמבחינה מסוימת, מצד הסבות הפועלות, התחלת המעשים מצויה בגוף, מבחינה אחרת צורנית — התחלת המעשים מצויה בהכרת המפורסמות הראשונות. המעבר ממושכלות ראשונות למסקנותיהן הוא מעבר בתחום הומוגני ממושכל למושכל ("המוצע" הוא אחד). לא כן המעבר מהמפורסמות לפעולות. המפורסמות הן התחלה לפעולה, יציין כלי (קרדום ברזל) לפעולה (חתיכת העץ).
- 14 מוצע: ראב"א משתמש במונח "מצע" או "מוצע" כמתאר את הסובסטרטום לתכונות ולפעולות. בעברית הפילוסופית של י"ב מצוי בהוראה דומה המונח "משכן" (ראו H. Wolfson, *Crescas' Critique of Aristotle*, Cambridge, 1929, p. 577

- 25 כפי העניין בעצמו אבל כפי המביאים, כמו שבמקובל חלול שבת רע כי אם במקום סכנת נפשות, וכן הגניבה במקום הסכנה
- 20א > מן הרעב ואי אפשר בזולתו אינו כל כך מגונה כמו שאמר לא [יבחוז] לגנב כי יגנוב. וכשהוא כן המפורסמות בכלל ודאיות בעצם, מסופק בהם במקרה, כי הספק בהם פרטי לא כללי, ובהקש זה לא בהקש הכלל במוחלט. ולפי' כמו שאשר יתבאר מתוך המושכלות הראשונות ודאי בעצם, כן מה שיתבאר מתוך המפורסמות הראשונות ודאי בעצם.
- 5 ויש יתרון שיתבאר מתוך המפורסמות הראשונות בהיותו יותר כולל התועלת למין, כי כל מה שיתבאר מתוך המפורסמות הצדקתו נכנסת ברוב אנשי המין. והדרך המפורסם יותר כולל כי הראייה יתכן שתבוא על כל מבוקש מדרך המפורסם לא מדרך המושכל.
- 10 ושני הכללים האחרונים מן הארבעה הראיה עליהם אפשר שיהיה מדרך המפורסם לא מדרך המושכל. ולפיכך אנחנו נדרוך הדרך הזה בכל אחד מאלו הכללים הארבעה. ונתחיל מזה מן הכלל הראשון והוא הכלל אשר יקיף על כלל פרטי האמונות אשר צריך שנאמין אותם באלוה.

1 מן הרען מהרע ב / כלן אינו כל ב / יבחוז יבואו א, יבוא ב 3 כללין כולל ב 6 שיתבארן למה שיתבאר ב / בהיותן ודאי בעצם יש יתרון למה שיתבאר מתוך המפורסמות הראשונות בהיותו ב 8 מלב רובן ברוכ א 9 שתבואן שתבא ב / המושכלן המושכלות ב 11 מדרך מתוך ... 12 מזה מן הכלל בזה מהכלל ב 13 האמנותן האומות סימן מחיקה האמנות א

1 משלו ו ל

- 25 כמו שבמקובל: ראב"א משתמש בהבחנה המשולשת: המושכלות — טענות המדע, המפורסמות — טענות האתיקה (במובן הרחב) והמקובלות — טענות הדת. האתיקה היא בסיס לדת, בדומה למה שמצאנו במשנתו של רס"ג.
- 3 כי הספק בהם פרטי: על בעיה זאת ראו ש' רוזנברג, 'על דרך הרוכ', שנתון המשפט העברי, ירושלים תשמ"ח-תשמ"ט, עמ' 189-216. הפרכות המפורסמות במקרים כמו חלול שבת במקום סכנת נפשות או גניבה במקום סכנה מהרעב הן יוצאות מן הכלל שאינן פוגעות בוודאותן של המפורסמות.